

१५१ भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा ।

मूर्धनं राय आरभे ॥ १३ ॥

१६१ नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयञ्च नामीपतयन्त
आपुः । नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये
वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वं ॥

विदिकुत्सायां, सम्पदादिजज्ञः क्षिप्, सावेका चः (पां ६।१।६८।)
इत्यादिना पञ्चम्या उदात्तत्वं । अदेघः, न विद्यते देघोऽस्येति बङ्गग्रीष्म,
नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं । दधे, कर्मणि
लिट्, तस्यार्द्धधातुकत्वेन, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्या-
द्युदात्तो न भवति, प्रत्ययस्वर एव शिष्यते, यदृत्ताग्नित्वं (पां ८।१।
६६।) इति यदृत्तयोगाग्निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीन्धमाह भगभक्तस्य त इति । हे सवितस्ते त्वदीया वयं युनः
श्रेष्ठानामानो भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेन उदशेम
उत्कर्षेण व्याप्तुमः, किं कर्तुं रायो धनस्य मूर्धनं मुत्कर्षमारभे प्रारब्धं
धनिकत्वप्रसिद्धा व्याप्ता भूयामेत्यर्थः । भगशब्दे वृषादित्वादाद्युदात्तः,
तृतीया कर्मणि (पां ६।१।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं ।
अशेम, अशू व्याप्तौ, लिङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदं शप् । रायः, ऊढिदम्पदा-
द्यप्पुम् (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना कृशा उदात्तत्वं । आरभे,
कृत्यार्थे तवैकेन (पां ३।४।१४।) इत्यादिना तुमर्थे केनप्रत्ययः,
नित्त्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥

षष्ठीन्धमाह न हि ते क्षत्रमिति । अथ सवित्रा प्रेरितः युनःश्रेष्ठः
एतदादिसूक्तश्रेष्ठेण उत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव । तथाच श्रूयते
तं सवित्रोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति, स
वरुणराजानमुपससारात् उत्तराभिराभिरैकविंशतेति । हे वरुण पत-
यन्तः प्रौढे वियत्युत्पतन्तोऽमी दृश्यमाना वयस्त्रयं श्रेणादयः पक्षि-
णोऽपि ते क्षत्रं त्वदीयं शरीरबन्धं न ह्यामुनैवप्राप्ताः, त्वत्सदृशं शरीर-
बन्धं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः, तथा सङ्ख्यदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्य-
मपि नाप्रापुः, तथा मनुं त्वदीयं कोपमपि नाप्रापुः, त्वयि क्रुद्धे सति
कोढमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं सर्वदा चरन्तीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य

१ ७ १ अबुध्रे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते
 पूतदक्षः १ नीचीनाः स्थुरूपरि बुध्ण एषामस्मे
 अक्षनिहिताः केतवःस्युः ॥

आयस्वदीयं बलं नाप्रापुः, वातस्य वायोर्ध्वं गतिविशेषास्वदीयमर्थं
 वेगं न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति, अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः, तेऽपि
 ना प्रापुरिति पूर्वान्वयः । पतयन्तः, पतय गतौ, चुरादिरदन्तः,
 णटः शब्द, गुणायादेशौ, अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे शिच्-
 खरः । आपुः, आसृ व्याप्तौ, णिट उस्ति द्विर्भावहृणादिशेषौ, अत आदेः
 (पां ७ । ४ । ७० ।) इत्यात्वं, अत्र न सञ्ज्ञा न मन्युमित्यादिभिरा-
 पुरित्यस्य सम्बन्धात् तदपेक्षया प्राथम्याच्च, चादिलोपे विभाषा (पां ८ ।
 १ । ६३ ।) इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्त्यते । चरन्तीः, वाह-
 न्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति, मीञ्
 हिंसायां, क्प्रादिभ्यः आ आभ्यस्तयोरातः (पां ६ । ४ । ११२ ।) इत्या-
 कारलोपः, मीनातेर्निगमे (पां ७ । ३ । ८९ ।) इति ऋस्त्वं, प्रत्ययस्वरः,
 तिङि चोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इति गतिरनुदात्तः, यदृत्ता-
 न्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टवमाह अबुध्रे राजेति । पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजा
 अबुध्रे मूलहरितेऽन्तरिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीयस्य तेजसस्तूपं सङ्गं
 ऊर्ध्वमुपरि देशे ददते धारयन्ति, नीचीनाः स्थुरूर्ध्वदेशे वर्त्तमानस्य
 वरुणस्य रश्मय इत्याध्याहार्यं, ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति, येषां रश्मीनां
 बुध्रो मूलं उपरि तिष्ठतीति शेषः, तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा
 अस्मे अस्मास्त्वन्निहिताः स्थापिताः स्युर्मरुतं न भविष्यतीत्यर्थः ।
 अबुध्रे, न विद्यते बुध्रो मूलमस्येति वज्रग्रीवौ, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ ।
 १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । स्तूपं ददते, ददातिर्भौवादिकः ।
 नीचीनाः, निपूर्वादश्चते, ऋत्विग्दष्टक् (पां ३ । २ । ५६ ।) इति क्तिन्,
 अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इति नलोपः, न्यच्शब्दात्स्वार्थे, विभा-
 षाच्चरदिक्स्त्रियां (पां ५ । ४ । ८ ।) इति खः, आयस्मेयीनीयियः (पां
 ७ । १ । २ ।) इत्यादिना तस्य ईनादेशः, आयन्नादिषु उपदेशिव-
 दधन् खरसिद्धार्थमिति वचनादीकार उदात्तः, अचः (पां ६ । ४ ।

१८१ उरं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वे-
तवा उ १ अपदे पादा प्रतिधातवेऽकुरुतापवक्ता
हृदयाविधश्चित् ॥

१३८।) इत्यकारलोपे, चै (पां ६।३।१३८।) इति दीर्घत्वं । स्युः,
गातिश्चाद्युपाभूयः (पां १।४।७७।) इत्यादिना सिचो लुक्, आतः
(पां ३।४।११०।) इति भोजुंसादेशः, उस्य पदान्तात् (पां ६।
१।६६।) इति पररूपत्वं, वज्रत्वं ह्रन्दस्यमाश्रमेऽपि (पां ६।४।
७५।) इत्यङागमाभावः । अस्ते, सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णाच्चेयाडाया-
याजालः (पां ७।१।३६।) इति सप्तम्याः श्रे आदेशः । निहिताः,
गतिरनन्तरः (पां ६।२।४६।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्युः,
अस्तेर्णिङि, असोरलोपः (पां ६।४।१११।) इत्यसोऽकारलोपः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह उरं हीति । वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्थां
मार्गं उरं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ, उत्तरायणादक्षिणा-
यनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते,
अन्वेतवा उ, अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गन्तुमेव, तथा अपदे पादरहिते-
ऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे, पादौ प्रक्षेप्तुं अक्कः मार्गं कृतवान्, पूर्वच
रथस्य मार्गः, अत्र पादयोरिति शेषः, यद्वा अपदे यूपे वज्रेण मया
गन्तुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बन्धविमोचनरूपं करोति-
त्यर्थः । उत अपि च हृदयाविधश्चित् शत्रोरपि अपवक्ता अपवदिता
निराकर्त्ता भवतु । चकार, लिट्प्रत्ययाकारउदात्तः, हि च (पां ८।
१।३४।) इति निघातप्रतिषेधः । पन्थां, पथिमथ्यभुक्षामात् (पां
७।१।५५।) इति द्वितीयायामपि अथ्येणान्तं, पथिमशब्दस्य
पतञ्ज चेति इतिप्रत्ययान्तत्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पथिमथ्योः सर्वनाम-
ख्याने (पां ६।१।१६६।) इत्याद्युदात्तत्वं । अन्वेतवै, अनुपूर्वादेशो,
तुमर्थेसेसेन् (पां १।४।६।) इति तवैप्रत्ययः, तवैचान्तश्चयुगपत् (पां
६।२।५१।) इत्याद्यन्तयोऽदत्तत्वं । पादा, सुपां सुलुक् (पां ७।
१।३६।) इत्याकारः । प्रतिधातवे, दधातेस्तुमर्थे सेसेनित्यादिष्वेव
तवेवप्रत्ययः, तादौचनिति (पां ६।२।५०।) इत्यादिना गतेः प्रकृ-
तिस्वरत्वं । अक्कः, करोते, ह्रन्दसि लुङ्प्रकृतिः (पां १।४।६।)

। ६१ शतके राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुम-
तिष्ठे अस्तु । बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं
चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥

इति षोडशे ऋद्धे, तस्य तिप्, मन्त्रेष्टे (पां २ । ४ । ८० ।) इत्यादिना
जैर्गुक्, गुणो रपरत्वं, हल्छाभ्यः (पां ६ । १ । ६८ ।) इति तिपो
लोपाः, षडागमः । हृदयाविधः, हृज् हृरये, हृजोः ध्रुक्दुर्कौचेत्यौणा-
दिकः कथनप्रत्ययो दुर्गागमश्च, व्यध ताडने, क्तिप्, नष्टिष्ठतिष्ठविध्यधि
(पां ६ । १ । ११६ ।) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह शतके राजन् भिषज इति । हे राजन् वरुण, ते तव
शतं सहस्रं भिषजो बन्धनिवारकाणि शतसहस्रसङ्ख्यान्यौषधानि
वैद्या वा सन्ति, ते तव सुमतिरस्मदन्ग्रहबुद्धिर्वीं विस्तीर्णा गभीरा
गाम्भीर्योपेता स्थिरास्तु, निर्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणीं पापदेवतां
पराचैः पराङ्मुखीं कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व,
छातश्चिदस्माभिरनुष्ठितमपि यनः पापमस्मत् प्रमुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं
नष्टं कुरु । सुमतिष्ठे, तादौ च निति (पां ६ । २ । ५० ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, मनस्तिन् (पां ६ । २ । १५१ ।) इत्यादिनो-
त्तरपदान्नोदात्तत्वं, संहितायां विसर्जनीयस्य सकारस्य, युष्मत्तत्त-
तस्तुः ख्यन्तः पादं (पां ८ । १ । १०३ ।) इति षत्वं । बाधस्व, बाध वि-
जोडने, शपः पित्त्वादनोदात्तत्वं, तिष्ठस्व लसार्वधातुस्वरणे धातुस्वर
एव शिष्यते । निर्ऋतिं, तादौ च निति (पां ६ । २ । ५० ।) इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि, मुच्छ्ल मोक्षणे, बङ्गलं कृन्दसीति शपः स्तुः, ऊभ-
व्योहेर्धिः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति हेर्धिरादेशस्तस्यापित्वेन छित्वा-
दुष्वाभावः, षोः कूः (पां ८ । २ । ३० ।) इति कुत्वं ॥ ९ ॥

१ १० १ अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृशे
कुहचिद्विवेयुः १ अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि
विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥ १४ ॥

दशमीमृचमाह अमी य इति । अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना
ऋक्षाः सप्त ऋषयः, तथाच वाजसनेयिन आमनन्ति, ऋक्षा इति
इ स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति, यद्वा ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्र-
विशेषाः, ऋक्षास्त्रिभिरिति नक्षत्राणामिति यास्केनोक्तत्वात्, उच्चैर-
परि द्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये सन्ति, ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ
ददृशे सर्वैरपि दृश्यन्ते, दिवा अहनि कुहचिदीयुः क्षापि गच्छेयुर्न
दृश्यन्त इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरू-
पाणि अदब्धानि केनाप्यर्हसितानि, किञ्च वरुणस्याज्ञयैव चन्द्रमा
नक्तं रात्रौ विचाकशत्, विशेषेण दीप्यमान इति गच्छति । निहितासः,
आज्जसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुगागमः, थायघञ् (पां ६ ।
२ । १४४ ।) इति थायादिस्वरेशोत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, गतिरन-
न्तरः (पां ६ । १ । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददृशे, दृशे-
र्लिटि, इरयोरे (पां ६ । ४ । ७६ ।) इति रे आदेशः व्यत्ययेनाद्युदा-
त्तत्वं, यदृत्ताम्रित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोगादनिघातः ।
कुह, वाह चच्छन्दसि (पां ५ । ३ । १९ ।) इति किं शब्दादुत्तरस्य
चलोच्चादेशः, कुतिहोः (पां ७ । २ । १०४ ।) इति किं शब्दस्य कु
आदेशः, स्थानिवद्भावात्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । विचाकशत्, कशेर्दी-
त्यर्थाद्यङ्लुगन्ताच्छट्प्रत्ययः, अभ्यास्तानामादिः (पां ६ । २ । १८६ ।)
इत्याद्युदात्तत्वं, समासे क्तस्वरः, यद्वा काशतेर्वा व्यत्ययेनोपधाङ्प्रत्ययः ।
चन्द्रमाः, चन्द्रेभोडिदित्यौणादिकसूत्रेण चन्द्रोपपदान्भाडो असिः
प्रत्ययस्तस्य डित्वेन टिलोपः, क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, गतिकार-
कोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेति पूर्वसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम-
नुवर्त्तते, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, दासीभारादित्वादा पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥ १४ ॥

११११ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते
यजमानो हविर्भिः१ अहेलमानो वरुणेह बोध्युरु-
शंस मा न आयुः प्रमोषीः॥

११२१ तदिन्नृक्तं तद्दिवा मयमाहुस्तदयं केतो हृद
आविचष्टे१ शुनःशेषो यमहृद्भीतः सो अस्मा
त्राजा वरुणो मुमेक्तु ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्तत्त्वायामीति हे ऋचौ
याज्ये, सूचितश्च, तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति हे अस्तध्यायामिति,
वारुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा, पञ्चम्यां
पौर्णमास्यामिति खण्डे सूचितं इमं मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा
वन्दमान इति । तामेतां सूक्ते एकादशीमृचमाह तत्त्वा यामीति । हे
वारुण, मुमूर्षुरहं ब्रह्मणा वन्दमानो वेदेन स्तुवन्, त्वां प्रति तदायुर्यामि
याचे, सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशास्ते प्रार्थयते, त्वच्चेह
कर्म्मणि अहेलमानः, अनादरमकुर्वन् बोधि, अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व, हे
उरुशंस, बज्रभिः स्तुत्व, नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः, प्रमुषितं मा
कुरु । सप्तदशसंज्ञकेषु याज्ञाकर्म्मसु ईमहे यामीति पठितं, च शब्द-
लोपश्चान्दसः । अहेलमानः, हेतु अनादरे, अदुपदेशास्तसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते, ततो नञ्समासे अथयपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । बोधि, बुध अवगमने, लोटः सेर्हिः, बज्रं कन्दसीति
विकारणस्य लुक्, वा कन्दसि (पां ३ । ४ । १८ ।) इत्यपित्वाभावेन
ङित्वाभावाक्तधूपधगुणः, ऊभक्त्योर्हेर्धिः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति
हेर्धिरादेशः, धातोरन्तलोपश्चान्दसः । मोषीः, मुष स्तेये, लोटर्थे कान्द-
सो लुङ्, वदव्रजहलन्तस्याचः (पां ७ । १ । ३ ।) इति प्राप्ताया वङ्गे,
नेटि (पां ७ । २ । ४ ।) इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः, बज्रं
कन्दस्यमाद्योगेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यङभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह तदिन्नृक्तमिति । तदिदं देव वरुणविषयं स्तोत्रं, गङ्गा
रात्रौ, मङ्गलं शुनःशेषाय, आङ्गः, कर्त्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति, तथा
दिवापि तदेवाङ्गः, हृदस्तदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषो

११३ १ शुनःशेषो बह्वृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु
बद्धः १ अवैनं राजा वरुणः समृज्याद्विद्धा अदब्धो
विमुमेक्तु पाशान् ॥

ऽपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे, सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो
गृहीतो यूपबद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमङ्गत् आहृत-
वान्, स वरुणो राजा अस्मान् शुनःशेषान् मुमेक्तु, बन्धान्मुक्तान्
करोतु । मङ्गं, डयि च (पां ६ । १ । २१२ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । आङः,
नुवः पञ्चानां (पां ३ । ४ । ८४ ।) इत्यादिना नुजो लटि भोगसादेशः,
धातोराह्लादेशश्च । हृदः, पदज्ञोमासृष्टमिश्र (पां ६ । १ । ६३ ।)
इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः, ऊडिदम्भदादप्यम् (पां ६ । १ ।
१७१ ।) इति पञ्चम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः, श्वमुक्तमित्रित्वाणादिक-
कनिन्प्रत्ययान्तः श्वनशब्दः, वृङ्ग्रीभ्यां रूपस्त्राङ्गभोः पुट्चेत्यौणादिकः
सपुडागमासुन्नन्तः शेषशब्दः, शुन इव शेषो यस्येति समासे, शेषमुच्छ-
लाङ्गुलेषु शुनःसञ्ज्ञायां वध्या अलुग्वक्तव्य इति वार्त्तिकेन वध्या अलुक्,
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । १ ।
१४० ।) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अङ्गत्, क्तेजो-
लुङि, लिपि सिचि ऋश्च (पां ३ । १ । ५३ ।) इति ज्ञेयडादेशः, आतो
लोप इटि च (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकारलोपः, अडागमः, उदात्तः,
यदुत्तयोगादनिघातः । गृभीतः, हृग्रहोर्भश्चसीति हृस्य भत्वं ।
सो अस्मान्, प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (पां ६ । १ । ११५ ।) इति प्रकृ-
तिभावः । मुमेक्तु, बङ्गं कृन्दसीति विकरणस्य स्तुः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीष्टचमाह शुनःशेषो ह्यङ्गदिति । गृभीतो बन्धनाय
गृहीतस्त्रिसङ्गुलेषु द्रुपदेषु त्रैः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु
बद्धः शुनःशेष आदित्यं अदितेः पुत्रं यं वरुणमङ्गदाहृतवान्, हि
यस्मादेवं तस्मात् स वरुणो राजा एनं शुनःशेषमवसृज्यात्, अव-
ष्टं बन्धनादिमुक्तं करोतु । विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते, विद्वान्
विमोकप्रकाराभिज्ञः, अदब्धः केनाप्यङ्घिसितो वरुणः, पाशान् बन्धन-
रञ्जुविशेषान् विमुमेक्तु, विश्विद्यैर्न मुक्तं करोतु । त्रिषु, घटत्रिचतुर्धौ
हजादिः (पां ६ । १ । १७६ ।) इति विभक्त्युदात्तत्वं, संहितायां,

११४१ अव ते हेलो वरुण नमोभिरवयज्ञेभिरीमहे
हविर्भिः । क्षयन्नुस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि
शिञ्चयः कृतानि ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । १ । ४ ।) इति पर
आकारः स्वर्यते । सङ्ख्यात्, सङ्ग विसर्गे, प्रार्थनायां लिङ्, बङ्गं
कृन्दसीति विकरणस्य झुः । विद्वान्, विद चाने, विदेः शतुर्वसुः
(पां ७ । १ । १६ ।) इति शतुर्वसुरादेशः, उगिदचां (पां ७ । १ । ७० ।)
इति नुम्, हङ्गादिसंयोगान्तजोषौ, संहितायां, दीर्घादटिसमान-
पादे (पां ८ । ३ । ६ ।) इति नकारस्य रुत्वं, आतोऽटिनिष्त्वं (पां ८ ।
३ । ३ ।) इति सानुनासिक आकारः । अदब्धः, दम्भु दम्भे, निष्ठायां,
अनिदितां हल उपधायाः कृडिति (पां ६ । ४ । २४ ।) इति
नलोपे, भगवन्तोर्धोऽधः (पां ८ । १ । ४० ।) इति घत्वं, अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिसवरत्वं ॥ १३ ॥

अवभये अवते हेड इति हे ऋचौ वारुणस्य हविषो यान्यानुवाक्ये,
पत्नी संयाजैश्चरित्वेति खण्डे सूत्रितं, अवते हेडो वरुण नमोभिरिति हे
इति, तयोराद्यां सूक्ते चतुर्दशीमृचमाह अवते हेड इति । हे वरुण,
ते तव हेतः क्रोधं, नमस्कारैरवेमहे ! अवनयाम, तथा यज्ञैः साङ्गा-
नुष्ठानेन युज्यैर्हविर्भिरवेमहे, वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे
असुर, अनिष्टक्षेपणशील, प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त, राजन् दीप्यमान,
वरुण, अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणि निवसन, कृतान्य-
स्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिञ्चयः, स्मृतिगतानि शिथिलानि
कुरु । हेतः, असुनो निष्त्वादाद्युदात्तत्वं । यज्ञेभिः, बङ्गं कृन्दसीति
भिस ऐसादेशाभावः । ईमहे, ईङ् गतौ, विकरणस्य लुक् । क्षयन्,
क्षि निवासगत्योः, लटः शब्द, अत्ययेन शप आद्युदात्तत्वं । असुर, असु-
क्षेपणे, असेहरद्वितीय्यादिकसूत्रेणोरन्प्रत्ययः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं ।
शिञ्चयः, स्मृत्त दौर्बल्ये, पुरादिरदन्तः, कान्दसे लुङि झिः, शिञ्चिदुसुभ्यः
कर्त्तरि चङ् (पां ३ । १ । ४८ ।) इति झेञ्चङ्, द्विर्भावहलादिशेषौ,
अम्लोपित्वात् सन्वद्धावाभावेऽपि, बङ्गं कृन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं, पूर्व-
वदभावः ॥ १४ ॥

११५१ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं
श्रथाय १ अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो
अदितये स्याम ॥

पञ्चदशीमृचमाह उदुत्तममिति । हे वरुण, उत्तममृत्कृष्टं शिरसि
बद्धं पाशं, अस्मदस्मत्तः उच्छ्रथाय उत्कृष्टं शिथिलं कुरु, अधमं
निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशं अवश्रथाय अवश्राय शिथिलीकुरु । मध्यमं
नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय वियुज्य शिथिलीकुरु । अथान-
न्तरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण, वयं शुनःशेपाः, तव व्रते त्वदीये
कर्मणि, अदितये खण्डनहारित्वाय, अनागसोऽपराधरहिताः स्याम
भवेम । उत्तमं, तमपः पिप्त्वादनृदात्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्ते, उत्तमश्र-
न्तमौ सर्वत्रेत्युक्तादिषु पाठात्, उक्तादीनाञ्च (पां ६ । १ । १६० ।)
इत्यन्तोदात्तत्वं । अधमं, अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सित इति अवते
रमच्प्रत्ययो निपातितः, वस्य धत्वञ्च । श्रथाय, अथ दौर्बल्ये, संहितायां
छान्दसो दीर्घः । तव, युष्मदस्मदोर्ङिति (पां ६ । १ । १११ ।) इत्या-
द्युदात्तत्वं । अनागसः, बज्रवीर्यै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, नञ्सुभ्यां (पां
६ । २ । १७२ ।) इति तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते, यद्वा आगसश्चब्दात्,
अस्मायामेधा (पां ५ । २ । १२१ ।) इत्यादिना मत्वर्थीयो विनिस्तस्य,
विण्प्रतोर्लुक् (पां ५ । ३ । ६५ ।) इति लुक्, नञ्समासे अथयपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

पञ्चविंशच्छतं ।

१ १ १ यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं ।

मिनीमसि द्यवि द्यवि ॥

१ २ १ मा नो वधाय हन्तवे जिहीलानस्य रीरधः ।

मा हृणानस्य मन्यवे ॥

यच्चिदित्येकविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं, तथाचानुक्रान्तं यच्चित्स्वेति, ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया युनःशेष एव ऋषिः, आदौ गायत्र-मिति परिभाषितत्वाद्गायत्रीकृन्दः, वारुणत्विति पर्वत्रोक्तत्वात् तर्ह्या-दिपरिभाषया वरुणो देवता, विनियोग उक्तः श्रौतःशेषोपाख्याने, विशेषविनियोगस्तु अभिज्ञवषडहे इदं सूक्तं होचकशस्त्रे स्तोम-निमित्तमावापर्थः, अभिज्ञवषट्छाहानीति खण्डे तथैव सूत्रितं, यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य ढचमावपेत मैत्रावरुण इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह यच्चिदिति । हे वरुण देव, यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वन्ति, तथा वयमपि ते तव सम्बन्धि यच्चिद्धि यदेव किञ्चित् व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमा-देन हिंसितवन्तस्तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुर्वितिशेषः । यथा, जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते, यथेति पादान्त इति फिट्स्वरेण सर्वा-नुदात्तत्वं । मिनीमसि, मीञ् हिंसायां, इदन्तो मसिः (पां ७ । १ । ४६ ।) इति मसिः, क्वादिभ्यः आ, मीनातेर्निगमे (पां ७ । ३ । ८१ ।) इति ऋसत्वं, ईहल्यघोः (पां ६ । ७ । ११३ ।) इतीकारः, सति-श्लिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरेणभ्य इति वचनात् तिङ् एव स्वरः श्लिष्यते, यदुत्तामित्र्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदुत्तयोगाभिघाता-भावः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह मा न इति । हे वरुण, जिहीलानस्य अनादरं हन्तवतो हन्तवे हन्तोः पापहृन्नशीलस्य तव सम्बन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान् मा रीरधः, संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुह । हृणा-नस्य हृषीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः । वधाय, हन्तवधः (पां ३ । ३ । ७६ ।) इति अवनतो वधशब्दः,

- १३१ विमृलीकाय ते मनो रथोरश्वं न सन्दितं ।
 गोभिर्विरूण सीमहि ।
 १४१ परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यदृष्टये ।
 वयो न वसतीरूप ॥

उष्मादिषु पाठादन्तोदात्तः । ह्रस्वे, ह्रस्वहिंसागत्योः, कृद्भिर्भ्या-
 ऋरित्वायादिक ऋःप्रत्ययः, घातेर्नकारस्य तकारः । जिह्वीलानस्य,
 हेतु अनादरे, अस्माक्षिटः कानच्दिर्भावहलादिशेषाः, ऋस्वचत्वज-
 प्रत्नानि, एकारस्य ईकारादेशश्चान्दसः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।)
 इत्यन्तोदात्तत्वं । रोरधः, राध साध संसिद्धौ, चङि णिलोपः, उपधा-
 ऋस्वत्वं, दिवचनहलादिशेषऋस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः, नमाश्चोमे
 (पां ६ । ४ । ७४ ।) इत्यडभावः । ह्रस्वानस्य, ह्रस्वीङ् लज्जायां, अस्मा-
 ष्चानचि एधोदरादित्वादभिमतस्वरूपसिद्धिः ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह विमृलीकायेति । हे वरुण, मृलीकायास्मत्पुत्रांय
 ते तव मनो गोभिः स्तुतिभिर्विसीमहि विश्वेण बध्नीमः, प्रसादयाम
 इत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तः, रथी रथस्वामी सन्दितं सम्यक् खण्डितं दूर-
 गमनेन आन्तमश्वं न, अश्वमिव, यथा स्वामी आन्तमश्वं घासप्रदाना-
 दिना प्रसादयति तद्वत् । रथी, मत्वर्थीय ईकारः । सन्दितं, दो
 अवखण्डने, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।) इति क्तः, यतिस्यतिमास्था-
 मिति किति (पां ७ । ४ । ४० ।) इति इकारादेशः, गतिरनन्तरः
 (पां ६ । २ । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गोभिः, सावेकाचः (पां
 ६ । १ । १६८ ।) इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि, धिवु तन्तुसन्ताने,
 व्यत्ययेनात्मनेपदं, बद्धं कन्दसोति विकरणस्य लुक्, लोपोव्योर्वणि
 (पां ६ । १ । ६६ ।) इति वणिलोपः, यद्वा धिञ् बन्धने, इत्यस्मादि-
 करणस्य लुक्, दीर्घश्चान्दसः ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह परा इति । हे वरुण, मे मम शुनःश्रेयस्य विम-
 न्यवः क्रोधरहिता बुद्धयः, वस्यदृष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमते
 जीवितस्य प्राप्तये, परापतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रस-
 रन्ति, हिशब्दोऽभिप्रेत्यै सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः,
 वयो न पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानानि उप सामीप्येन प्राप्नु-

१५१ कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे ।

मृलीकायोरुवक्षसं ॥ १६ ॥

१६१ तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्रयुच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥

वन्ति तद्वत् । प्रयन्ति, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ । १८ ।)
इति पादादित्वादनघातः । वस्य इष्टये, वसुमच्छब्दात्, विष्मतो-
र्लुक् (पां ५ । ३ । ६५ ।) इति मनुषो लुकि, टिणोपे प्राप्ते, ईयसुनो
यकारलोपश्चान्दसः । वसतीः, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६ । १ । १७३ ।)
इति डीप उदात्तत्वं ॥ ४ ॥

षष्ठीमृचमाह कदा क्षत्रश्रियमिति । मृलीकायास्मत्सुखाय वरुणं
कदा कस्मिन् काले आकरामहे अस्मिन् कर्मण्यागतं करवाम ।
कीदृशं, क्षत्रश्रियं बलसेविनं । नरं नेतारं । उरुचक्षुसं बहूनां प्रष्टारं ।
क्षत्रश्रियं, क्षत्राणि श्रियतीति क्षत्रश्रीः, क्तिञ्चिप्रच्छिञ्चि इत्यादिनौ-
णादिकः क्तिप्, दीर्घश्च, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं, ऋदोरप्
(पां ३ । ३ । ५७ ।) इत्यवन्तत्वादाद्युदात्तः । करामहे, करोतेर्थव्य-
येन शप् । उरुचक्षुसं, चक्षोर्वज्जलं शिञ्चेत्यौणादिकोऽसुन्, शिञ्जद्वावात्
ख्याजादेशाभावः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयं षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥

षष्ठीमृचमाह तदिदिति । धृतव्रताय अनुष्ठितकर्मणे, दाशुषे हविर्द-
त्तवते जयमानाय, धेनन्ता कामयमानौ मित्रावरुणावितिशेषः, तावुभौ
समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तन्तदेव हविराशाते अश्रुवाते, न
प्रयुच्छतः, कदाचिदपि प्रमादं मा कुरुतः । आशाते, अश्रोतेर्लिटि
दिर्भावहलादिशेषौ, अत आदेः (पां ७ । ४ । ७० ।) इत्यात्वं, अनित्य-
मागमशासनमिति वचनात्, अश्रोतेश्च (पां ७ । ४ । ७२ ।) इति नुड-
भावः । वेनन्ता, वेनतिः कान्तिकर्मा, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।)
इत्यादिना द्विवचनस्याकारः । प्रयुच्छतः, युच्छ प्रमादे । दाशुषे, दाशु-
दान इत्यस्मात् । दाश्वान् साङ्गान् मोह्वाञ्च (पां ६ । १ । १२ ।) इति
क्लृप्तप्रत्ययो निपातितः, वसोः सम्प्रसारणं (पां ६ । ४ । १३१ ।)
इति सम्प्रसारणं, शासि वसि घसोनाश्च (पां ८ । ३ । ६० ।)
इति घत्वं ॥ ६ ॥

१ ७ १ वेदा योवीनां पदमस्तरिक्षेण पततां ॥

वेद नावः समुद्रियः ॥

१ ८ १ वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः ॥

वेदा य उपजायते ॥

सप्तमीमृचमाह वेदा य इति । अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेदा वेद जानाति, तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जने गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति, सोऽस्माद्वन्धनाम्नोचयतीति शेषः । वेद, विद घ्राणे, विदो लटो वा (पां ३ । ४ । ८३ ।) इति तिपो णल्, लिङ्स्वरेणाद्युदात्तत्वं, ह्यचोऽतस्तिङः (पां ६ । १ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घः । वीनां, नामन्यतरस्यां (पां ६ । १ । १७७ ।) इति नाम उदात्तत्वं । पततां, शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः, सावेकाचः (पां ६ । १ । २६८ ।) इति षष्ठा उदात्तत्वं । समुद्रियः, समुद्राभाङ्गः (पां ४ । ४ । ११८ ।) इति भवार्थे घः प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह वेद मास इति । धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः, प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादश मासश्चैत्रादीन् फाष्णयान्तान् वेद जानाति, यस्त्वयोदशोऽधिकमास उपजायते, संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते, तमपि वेद, वाक्यशेषः पूर्ववत् । मासः, पद्मेमास (पां ६ । १ । ६३ ।) इत्यादिना मासशब्दस्य मासित्वादेशः, ऊडिदम्पदाद्यप्युसैद्युभ्यः (पां ३ । १ । १७१ ।) इति शस उदात्तत्वं । द्वादश, द्वौ च दश चेति द्वन्द्वः, ह्यष्टनः सङ्ख्यायां (पां ६ । ३ । ४७) इत्यात्वं, सङ्ख्या (पां ६ । २ । ३५ ।) इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजावतः, जनी प्रादुर्भावे, प्रपूर्वाज्जनेः, जन सन खन क्रम गमो विट् (पां ३ । २ । ६७ ।) इति विट् प्रत्ययः, विङ्गनोः (पां ६ । ४ । ४१ ।) इत्यात्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, प्रजा यथां सन्तोऽर्थे, तदस्यास्थस्मिन् (पां ५ । २ । ६४ ।) इति मनुप्, मादुपधायाश्च (पां ८ । २ । ६ ।) इति मनुपो वत्त्वं । उपजायते, जनेः कर्मकर्त्तरि लटः कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक्, जनादीनामुपदेशं यवात्वं वक्तव्यमिति वचनात्, अचः कर्त्तव्यकि (पां ६ । १ । १६५ ।) इत्याद्यु-

१ ६ १ वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋषस्य बृहतः १

वेदा ये अध्यासते ॥

१ १० १ निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा १

साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १७ ॥

१ ११ १ अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वा अभिपश्यति १

कृतानि या च कर्त्वा ॥

दात्तत्वं, तिङिचोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इत्युपसर्गस्य निघातः, न च, तिङुतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः, यदृत्तामित्रं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह वेद वातस्येति । उरोर्विस्तोर्णस्य ऋषस्य दर्शनी-
यस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तन्ति मार्गं वेद, वरुणो
जानाति, ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ।
वातस्य, असिहसीत्यादिनौणादिकतन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो निच्वा-
दाद्युदात्तः । वर्तन्ति, वर्तन्तेऽनेनेति वर्तन्तिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाच-
कस्य वर्तनिशब्दस्यान्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुष्मादिषुपाठादस्य प्रत्ययस्वरूपेण
मध्येदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं । बृहतः, बृहन्महतोरप्यङ्गान
मिति ङस उदात्तत्वं । अध्यासते, जसार्वाधातुकानुदात्तत्वे सति
धातुस्वरः ॥ ८ ॥

दशमीष्टचमाह निषसादेति । धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु
दैवीषु प्रजासु आनिषसाद आगत्य निषस्त्वान्, किमर्थं प्रजानां
साम्बाज्यसिद्ध्यर्थं । कीदृशः सः, सुक्रतुः शोभनकर्मा । आनिषसाद,
सदेरप्रतेः (पां ८ । १ । ६६ ।) इति वत्वं । साम्बाज्याय, सम्बाजो
भावः साम्बाज्यं, गुणवचन ब्राह्मणादिभ्यः (पां ५ । १ । १२४ ।) इति
ञ्यञ्, जित्यादिनिर्णयं (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः,
क्रत्वादयश्च (पां ६ । २ । ११८ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

एकादशीष्टचमाह अतो विश्वानीति । अतोऽस्मादख्यादिश्वानि
सर्वाण्यद्भुतान्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभिपश्यति, सर्वतोऽवको-

११२१ स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् १ प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥

कयति, या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन सम्प्रदिताति च-
कारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा, इतः परं कर्त्तव्यानि, तानि सर्वा-
ण्यभिपश्यतीति पूर्वचान्वयः । अद्भुता, श्रेष्ठन्दसि बज्जलं (पां ६ । १ ।
७० ।) इति श्रेष्ठोपः, प्रत्ययलक्षणैः, नपुंसकस्य भलचः (पां ७ । १ ।
७२ ।) इति नुम्, नलोपः । चिकित्वा, कित चाने, लिटः कसः,
अभ्यासहलादिशेषचर्त्वाणि, वस्त्रेकाजाहुसां (पां ७ । २ । ६७ ।) इति
नियमादिडभावः, खलानुनासिकावृत्तौ संहितायां । पश्यति, पा
त्रा भ्रा (पा ७ । ३ । ७८ ।) इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा,
कृत्यार्थे तवैकेन (पां ३ । ४ । १४ ।) इत्यादिना करोतेस्त्वं, नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं, पूर्ववत् श्रेष्ठोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह स नो विश्वाहेति । सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स
आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभन-
मार्गेण संहितान् करत् करोतु, किञ्च नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत्
प्रवर्जयतु । सुपथा, स्वती पूजायामिति समासेन, पूजनात् पूजित-
मनुदार्त्तं (पां ८ । १ । ६७ ।) इति समासान्तप्रतिषेधः, अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्त्रे प्राप्ते, परादिश्चन्दसि बज्जलं (पां ६ । २ । १६६ ।)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं, कृत्वादयश्च (पां ६ । २ । ११८ ।) इत्येतन्न
भवति अबज्जग्रीहित्वात्, बज्जग्रीहौ हि तदिधीयते, आद्युदात्तं ह्यचक्-
न्दसि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्येतदपि न भवति, पथिन्शब्दस्यान्तो-
दात्तत्वात् । करत्, करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप्, शपो लुकि, लोटोऽडाटौ
(पां ३ । ४ । ६४ ।) इत्यडागमः, इतश्च लोपः (पां ३ । ४ । ६७ ।)
इतीकारलोपः । यद्वा क्कान्दसे लुङि च्छिः, क्कम्पट्टरहिभ्यश्चन्दसि (पां
३ । १ । ५६ ।) इति च्छेरडादेशः, ऋट्टशोऽङि गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।)
इति गुणः, बज्जलं च्छन्दस्यमाद्योगोऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यड-
भावः । प्र णः, उपसर्गाद्बज्जलमिति नसो ऋत्वं । तारिषत्, तारयते-
र्लेच्यडागमः, सिच्यज्जलं लेटि (पां ३ । १ । ३४ ।) इति सिप्, आदेश
प्रत्यययोः (पां ८ । ३ । ५६ ।) इति षत्वं ॥ १२ ॥

- १ १३ १ बिभ्रद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं ।
परि स्पशो निषेदिरे ॥
- १ १४ १ न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानां ।
न देवमभिमातयः ॥

त्रयोदशीमृचमाह बिभ्रद्वापिमिति । हिरण्ययं सुवर्णमयं त्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन् वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति, स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रक्षयः परिनिषेदिरे सर्वतो निषस्याः । बिभ्रत्, बिभ्रतेः, नाभ्यस्ताच्छतुः (पां ७ । १ । ७८ ।) इति नुमभावः, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । त्रापिं, त्रा कुत्सायां गतौ, त्रापयति इधून् कुत्सितां गतिं प्रापयतीति त्रापिः कवचं, अर्त्तिङ्गीक्री (पां ७ । ३ । ३६ ।) इत्यादिना पुगागमः, षौष्मादिक इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययं, ऋत्यवास्त्यवास्त्वमाध्वोहिरण्ययानि कृन्दसि (पां ६ । ४ । १७५ ।) इति हिरण्यशब्दादिकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त, वस आच्छादने, णङि, अदादित्वाच्छपो लुक्, पूर्ववदडभावः । निर्णिजं, णिजिर् शौचपोषणयोः । स्पशः, स्पश बाधनस्पर्शनयोः, क्षिप् च (पां १ । २ । ७६ ।) इति क्षिप् । निषेदिरे, षट् लृट् विशरणगत्यवसादनेषु, अस्माद्रुत्वर्थात् कर्मणि णिट्, एत्वाभ्यासलोपौ, सदिरपतेः (पां ८ । २ । ६९ ।) इति षत्वं ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह न यं दिप्सन्तीति । दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं प्रति न दिप्सन्ति, भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां प्रदित्यजन्ति, जनानां प्राणिनां द्रुह्वाणो द्रोघारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति, अभिमातयः पाप्मानः, पाप्मा वा, अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात्, देवन्तं वरुणं न स्पृशन्ति । दिप्सन्ति, दम्भु दम्भे, अस्मात्सनि, सनी-बन्तर्धभरज (पां ७ । २ । ४६ ।) इत्यादिना इडभावः, हजन्ताश्च (पां १ । २ । १० ।) इत्यत्र हज्यहज्यस्य जातिवाचितात् सनः क्तिच्चात्, दम्भ इच्च (पां ७ । ४ । ५६ ।) इति दकारात् परस्याकारस्येकारः, अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इति नलोपः, भवभावाभावश्चा-न्दसः, अत्र लोपोऽभ्यासस्य (पां ७ । ४ । ५८ ।) इत्यभ्यासलोपः, शयः

११५१ उत यो मानुषेष्ठा यशश्चक्रे असाम्या १

अस्माकमुदरेष्ठा ॥ १६ ॥

११६१ परा मे यन्नि धीतयो गावो न गव्यूतीरनु १

इच्छन्तीरुचक्षसं ॥

पित्वादनुदात्तत्वं, तिङ्श्रज्जसावर्धातुकस्वरेश सनो निष्वाग्नित्त्वरेणा-
द्युदात्तत्वं, यदृत्तयोगादनिघातः । दिष्टवः, सनन्ताद्भक्तेः, सम्राशंसभिष्य
उः (पां १ । २ । १६८ ।) इत्युः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । मुङ्गाणः, मुङ्ग-
जिघांसायां, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ । २ । ७५ ।) इति कनिष्, प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेशाद्युदात्तत्वं ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह उत य इति । उत अपि च, यो वरुणो मानुषेषु
यष्टोऽस्माचक्रे, सर्वतः कृतवान्, स वरुणः कुर्वन्नपि आ सर्वतोऽसामि,
सम्पूर्णश्चक्रे, नतु न्यूनं कृतवान्, विशेषतोऽस्माकमुदरेषु आ सर्वत-
श्चक्रे । मानुषेषु, मनोज्ञतावन्धतौ षुक् च (पां ४ । १ । १६१ ।) इत्यञ्,
षुगागमश्च, जित्वादिनिर्णयं (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ।
यशः, अशेर्देवने युट्चेत्यौणादिक युडागमः । चक्रे, प्रत्ययस्वरः ।
असामि, अव्यये नञ्कृन्निपातानामिति वक्तव्यमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । उदरेषु, उदिदृष्टातेरजज्ञौपूर्वपदान्त्यलोपश्चेत्यौणादिकोऽञ्-
प्रत्ययः, जित्त्वरे प्राप्ते, गतिकारकोपपदात् (पां ६ । २ । १६६ ।) इति
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो
वर्गः ॥ १८ ॥

षोडशीमृचमाह परा मे यन्तीति । उरुचक्षसं बद्धमिदृष्टं वरुण-
मिच्छन्तीर्मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परायन्ति पराङ्मुखा निड-
त्तिरहिता गच्छन्ति, तत्र दृष्टान्तः, गावो न, यथा गावो गव्यूतीरनु,
गोष्ठान्यनुजक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । गव्यूतीः, गावोऽत्र यूयन्त इत्यधि-
कारणे क्लिन्, गोर्युतौ कन्दस्युपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेनावदेशः, दासी-
भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, यद्वा यूतिर्यवनं, गवां यवनमचेति
बद्धमीदौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इच्छन्तीः, इषु इच्छायां, णटः शब्द,
तुदादिभ्यः शः, इषु गमियमाष्कः (पां ७ । १ । ७७ ।) इति क्लृप्तं, अदु-
पदेशाज्जसावर्धातुकानुदात्तत्वे विकरत्स्वरः शिष्यते ॥ १६ ॥

११७१ सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं ।

हेतेव क्षदसे प्रियं ॥

११८१ दर्शं नु विश्वदर्शितं दर्शं रथमधि क्षमि ।

एता जुषत मे गिरः ॥

सप्तदशीष्टमाह सन्निवति । यतो यस्मात् कारणात् मे मञ्जीवनार्थं मधु मधुरं हविराभृतं, अदःसोमाख्ये कर्मणि सम्पादितं, अतः कार-
णाज्ज्ञेतेव होमकर्त्तव्यं, त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अत्रासि, पुनर्हविः
स्त्रीकारादूर्ध्वं दृष्टत्वं जीवन्नहश्च नु अवश्यं संवोचावहै सम्भूय प्रिय-
वार्त्तां करवावहै । वोचावहै, लोडर्ये क्वान्दसे लुङि, ब्रुवो वचिः
(पां २ । ४ । ५१ ।) इति ब्रुवो वचिरादेशः, अस्यति वक्ति ख्याति-
भ्याऽङ् (पां ३ । १ । ५२ ।) इति झेरडादेशः, वच उम् (पां ७ । ४ ।
१० ।) इत्युमागमो गुणः, व्यत्ययेन टेरेत्वं, यद्वा लोट एव लुङादेशः,
स्थानिवद्भावादेत्वं । आभृतं, हृद्यहोर्भञ्जान्दसीति लृजवार्त्तिकेन
हृधातोर्हकारस्य भकारादेशः, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ १७ ॥

अष्टादशीष्टमाह दर्शन्निवति । विश्वदर्शितं सर्वैर्दर्शनीयमस्मि-
दनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान् खलु, क्षमि क्षमायां
भूमौ रथं वरुणसम्बन्धिनमधिदर्शमाधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्य-
माना मे गिरेः मदीयाः स्तुतीर्जुषत, वरुणः सेवितवान् । दर्शं,
दृष्टेः, इदितो वा (पां ३ । १ । ५० ।) इति झेरडादेशः, ऋदृशोऽङि
गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणः । विश्वदर्शितं, दृष्टेः, भृ भृ दृष्टि
इत्यादिनैयादिकातत्प्रत्ययान्तो दर्शतश्च्यो मरुद्भादिवात् पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वं, यद्वा विश्वन्दर्शनीयमस्येति वज्रप्रीहिः, वज्रप्रीहि
विश्वं सञ्ज्ञायां (पां ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । क्षमि,
आतो धातोः (पां ६ । ४ । १४० ।) इत्यत्रात् इति योगविभागादा-
कारलोपः ॥ १८ ॥

१ १६ १ इमं मे वरुण शुधी हवमग्ना च मृत्य १

त्वामवस्युराचके ॥

१ २० १ त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि १

स यामनि प्रतिश्रुधि ॥

वरुणप्रघासेषु इमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या, पञ्चम्यां प्रार्थनास्यामिति खण्डे सूत्रितं, इमं मे वरुण शुधि तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान इति, तामेतां सूक्ते एकोनविंशीमृचमाह इमं म इति । हे वरुण, मे मदीयमिमं हवमाङ्गानं शुधि शृणु, किञ्चाद्यास्मिन्दिने मृतयास्मान् सुखय, अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमा आभिमुख्येन चके, शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः । शुधि, शु अवणे, लोटो हिः, शुश्रुणु-पृ ह्यभ्यश्चन्दसि (सां ६।४।१०२।) इति हेर्धिरादेशः, वज्रं च्छन्दसीति विकरणस्य लुक्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१३७।) इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः, अवस् शब्दात्, सुप आत्मनःक्यच् (पां १।१।८।) इति क्यच्, क्यश्चन्दसि (पां ३।२।१७०।) इत्युः प्रत्ययः । आचके, कै गै शब्दे, अस्मास्मिदि, आदेच उपदेशेऽशिति (पां ६।१।४५।) इत्यात्वं, द्विर्भावचुत्वे, आतो लोप इटि च (पां ६।४।६४।) इत्याकारलोपः, तिङ्ङुतिङः (पां ८।१।२८। इति निघातः ॥ १६ ॥

विंशीमृचमाह त्वं विश्वस्येति । हे मेधिर मेधाविन् वरुण, त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि, गमश्च भूलोकस्यापि, एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये, राजसि दीप्यसे, स तादृशस्त्वं, यामनि क्षेमप्रापये अस्मदीये प्रतिश्रुधि प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु, रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः । दिवः, ऊडिदं (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना षष्ठा उदत्तत्वं । गमः, गमेत्येतद्गूनामसु पठितं, आतो धातोः (पां ६।४।१४०।) इत्यच् आत इति योगविभागात्, आतो लोप इटि च (पां ६।४।६४।) इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः, उदात्तनि-रुत्तिस्त्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वं । यामनि, या प्रापये, आतोमनिन् कनिब्-वनिपश्च (पां १।१।७४।) इति मनिन्, निच्चादाद्युदात्तत्वं । शुधि, उक्तं ॥ २० ॥

१ २१ १ उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत १
अवाधमानि जीवसे ॥ १६ ॥

षड्विंशसूक्तं ।

१ १ १ वसिष्ठा हि मियेध्य वत्त्राण्यूजीम्पते १
सेमं नो अध्वरं यज ॥

एकविंशीम्वचमाह उदुत्तममिति । नोऽस्माकमत्तमं शिरोगतं
पाशं उन्मुमुग्धि, उक्कथ्य मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं विवृत, वियुज्य
नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान्
अववृत, अवह्वय नाशय, । उत्तमं, उक्कादिषु पाठादन्तोदात्तत्वं ।
मुमुग्धि, मुञ्च मोक्षणे, बज्जलं कुन्दसीति विकरणस्य सुः, दिर्भावः,
हलादिशेषः, ऊभक्त्या हेधिः (पां ६ । ४ । १०१ । ८) इति हेर्धिरादेशः,
तिङ्कृतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । वृत, वृत्तौ हिसाय-
न्यनयोः, लोटो हिः, तुदादिभ्यः शः, अतो हेः (पां ६ । ४ । १०५ ।)
इति हेर्लुक् । जीवसे, जीव प्राणधारणे, तुमर्थसेसेनसे (पां ३ ।
४ । ६ ।) इत्यसे प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ ११ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
एकौनविंशो वर्गः ॥ १६ ॥

वसिष्वेति दशचं तृतीयसूक्तं, अत्रानुक्रम्यते, वसिष्वदशामेयं त्विति,
शुनःश्रेय ऋषिर्गायत्रीच्छन्दः, इदमुत्तमञ्च सूक्तमाग्नेयं प्रातरनुवाक
आग्नेये क्रतौ गायत्रे कुन्दसि एतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं, तथाच
सुत्रितं, वसिष्वा हीति, सूक्तयोश्चत्तमामुद्धरेदिति, तस्मिन् सूक्ते
प्रथमान्वचमाह वसिष्वा हीति । वरुणेनाभिस्तुतौ प्रेरितः शुनः-
श्रेय एतदादिसूक्तद्वयेनाभिमस्तौत्, तथाचास्नायते, तं वरुण उवाच
अग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः, तन्न स्तुहि अथ त्वात्सव्यामीवि
सोऽग्निं तुष्टाव अत उत्तराभिर्द्वाविंशत्येति । हे मियेध्य, मेधस्य यज्ञस्य
योग्य, उज्जाम्यते अन्नानाम्यालकाग्ने, वस्त्राण्याच्छादनानि तेजांसि
वसिष्व आच्छादय, प्रज्वलितस्तजसा भवेत्यर्थः, हि यस्मात् प्रज्वलित-
स्तस्मात् स तादृशत्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज निष्यादय । वसिष्व,
वस आच्छादने, लोटि, यास्वसे (पां ३ । ४ । ८० ।) इति से आदेशः,

१२१ नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः॥

अग्ने दिवित्मता वचः॥

१३१ आ हि ध्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये॥

सखा सख्ये वरेण्यः॥

सबाभ्यां वामौ (पां ३ । ४ । ६१ ।) इत्येकारस्थाने व आदेशः, कृन्दस्य-
भयथा (पां ३ । ४ । ११७ ।) इत्यार्द्धधातुकत्वात्, आर्द्धधातुकस्येव-
कादेः (पां ७ । २ । ३५ ।) इतीडागमः, असावर्द्धधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । १३७ ।) इति संहितायां
दीर्घः । मियेध्य, मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्चान्दसः । उर्जाम्भते,
सुबामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवद्भावात्
षष्ठ्यामन्वितसमुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं, सोऽचि लोपे चेत्
पादपूरणं (पां ६ । १ । १३७ ।) इति सेर्लोपः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बचमाह नि नो हेतेति । सदा यविष्ठ, सर्वदा युवतम, हे
अग्ने, वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवि-
त्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् निषीदेति शेषः । कीदृश-
स्त्वं, मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः । यविष्ठ, युवन्शब्दादि-
कृति, स्थूलदूरयुवक्रस्व क्षिप्र (पां ६ । ४ । १५६ ।) इत्यादिना यक्षा-
दिपरस्य लोपः, पूर्वस्योकारस्य गुणश्च, अवादेशः, आमन्वितनिघातः ।
मन्मभिः, मन ज्ञाने, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति
मनिन्प्रत्ययः, निष्पादाद्युदात्तत्वं । दिवित्मता, दिवु कीडादौ,
इक्ष्मिण्यौ धातुनिर्देश इति इक्ष्प्रत्ययः, तेन च धातुवाचिना दिवि-
शब्देन धात्वर्थोदीर्घमिर्लभ्यते, यदौष्मादिको भावे क्षिप्रप्रत्ययः, दिवि
शब्दाम्भतुपि तकारोपजनश्चान्दसः । वचः, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ ।
६६ ।) इति द्वितीयैकवचनस्य लुक् ॥ २ ॥

द्वितीयाम्बचमाह आ हि ध्मेति । हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पिता
पितृस्थानीयस्त्वं, सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यं, अभीष्टं देहीति शेषः ।
हि ध्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदने दृष्टान्तद्वय-
मुच्यते, यथा आपिबन्धुरापये बन्धवे आयजति हि ध्म, सर्वथा ददातीति
शेषः । सखा प्रियः, सख्ये प्रियाय यथा ददाति तथा त्वमपि देहि ।

- १४१ आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा ॥
 सीदन्तु मनुषो यथा ॥
 १५१ पूर्य होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च १
 इमा *उषु शुधी गिरः ॥२०॥

आ सूनवे, निपातस्य च (पां ६।३।१३६।) इति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यत्राप्यनुषङ्गात्तदपेक्षयेयं प्रथमेति, चादिलोपे विभाषा (पां ८।१।६३।) इति नेह भवति, यद्वा, हि च (पां ८।१।३४।) इति निघातप्रतिषेधः । सख्ये, समाने ख्यस्योदात्त इति सखि-शब्द औणादिक इत्ययान्त आद्युदात्तः, सुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह आ नो बर्हिरिति । हे अग्ने, वरुणादयो देवा-स्तद्वन्धवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदन्तो नोऽस्मदीयं वर्हि-र्यक्षमासीदन्तु, तत्र दृष्टान्तः, यथा मनुषः प्रजापतेर्यक्षमासीदति तद्वत् । बर्हीरिशदसः, विसर्जनीयस्य इत्ये कृते, होरि (पां ८।३।१४।) इति रेफलोपः, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाणः (पां ६।३।१११।) इति इकारस्य दीर्घत्वं । रिशादसः, रिश हिंसायां, रिशन्ति हिंसन्ति इति रिशाः शत्रवः, इगुपधञ्जाधीकिरः कः (पां ३।१।१३५।) इति कः प्रत्ययस्तानदन्तीति रिशादसः, सर्वधातुभ्योऽसृन्निर्त्यौणादिकोऽसृन्प्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदन्तु, यद्ध बिशरखगत्यव-सादनेषु, पा भ्रा भ्रा स्या भ्रा दाण् (पां ७।३।७८।) इत्यादिना सीदादेशः, शपः पित्वादनुदात्तत्वं, शतुस्व लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः, मन ज्ञाने, मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः, जने-रसिर्निचेत्यनुवृत्तौ, बऊलमन्यत्रापीत्यौणादिक उंसिः प्रत्ययः, निष्वादा-द्युदात्तत्वं । यथा, यथेति पादान्त इति षिट्छत्रेण सर्वानुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह पूर्य होतरिति । हे पूर्य अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न, होत-र्होमनिष्पादकामे, नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य आस्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मन्दस्व, त्वं हृष्टो भव, इमा अस्माभिः

* ऊष इति दीर्घादिशब्दो द्विधितपुस्तकपाठः ।

१६१ यच्चिद्धि शश्वता तना देवं देवं यजामहे १ त्वे इद्धयते हविः ॥

प्रयुज्यमाना गिर उषु स्तुतिरूपवाचोऽपि श्रुधि शृणु । पृथ्वा, आम-
न्विताद्युदात्तत्वं । होतरिदस्य, नामन्विते समानाधिकरणे (पां ८ ।
१ । ७३ ।) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादाष्टमिको निघातः । अस्य,
ऊडिदं (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । मन्दस्व,
मदि स्तुतिभेदमदस्वप्रकान्तिगतिषु, श्रपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङश्च
कसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पां ८ । १ ।
१८ ।) इति सूत्रे अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः ।
सख्यस्य, सख्यः कर्म सख्यं, सख्युर्यः (पां ५ । १ । १२६ ।) इति यः
प्रत्ययः, यस्येति च (पां ६ । १ । १७८ ।) इति इकारलोपे प्रत्ययस्वरः ।
उषु, सृजः (पां ८ । ३ । १६० ।) इति यत्वं । श्रुधि, श्रु श्रवणे, श्रुशृणु
पृष्ठवृभ्यश्चन्दसि (पां ६ । ४ । १४२ ।) इति हेर्धिरादेशः, बज्जलं
छन्दसीति श्रयो लुक् ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंशे वर्गः ॥ २० ॥

षष्ठीमृचमाह यच्चिदिति । हे अग्ने, यच्चिद्धि यद्यपि, शश्वता
शश्वतेन नित्येन, तना विस्तृतेन, हविषा देवन्देवमन्यमन्यं वरुणे-
न्द्रादिरूपं नानाविधन्देवताविशेषं यजामहे, तथापि तद्धविःसर्वं
त्वे इत् त्वथैव ह्रयते, अतो देवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवे-
त्यर्थः । तना, तनु विस्तारः, क्षिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्षिप्,
यद्वा, पचाद्यच्, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति ततोयाया
आकारः । देवन्देवं, नित्यवीप्सयोः (पां ८ । १ । ४ ।) इति द्विर्भावः,
तस्य परमास्त्रेडितं (पां ८ । १ । २ ।) इत्युत्तरस्यास्त्रेडितसञ्ज्ञायां,
अनुदात्तत्वञ्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यनुदात्तत्वं । यजामहे, निपातै-
र्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । ३० ।) इति निघातप्रतिषेधः । त्वे, युष्वाच्-
ब्दात् सप्तम्येकवचनस्य, सुपां सुलुगिति श्रे आदेशः, त्वमावेकवचने
(पां ७ । २ । ६७ ।) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः, श्रे लोपः (पां ७ ।
२ । ६० ।) इति लोपे, अतो गुणे (पां ६ । १ । ६७ ।) इति परमपूर्वत्वं,
श्रे (पां १ । १ । १३ ।) इति प्रगल्भसञ्ज्ञायां, सुतप्रगल्भा अचि निष्त्वं
(पां ६ । १ । १२५ ।) इति प्रकृतिभावः । ह्रयते, अहत्सार्वधातुकयो-
दीर्घः (पां ७ । ४ । १५ ।) इति दीर्घः ॥ ६ ॥

१७१ प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः १

प्रियाः स्वग्नयो वर्यं ॥

१८१ स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः १

स्वग्नयो मनामहे ॥

१९१ अथा न उभयेषाममृतमर्त्यानां १

मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥

सप्तमीमृचमाह प्रियो नो अस्त्विति । विश्वपतिर्विशं प्रजानां
पालकः, होता होमनिष्पादकः, मन्द्रो हृष्टः, वरेण्यो वरणीयोऽभिर्नोऽ-
स्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्नयः शोभनाभियुक्ताः सन्तस्तव प्रिया
भूयास्मेति शेषः । विश्वपतिः, पत्यावैश्वर्ये (पां ६।२।१८।) इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, परादिशब्दसि बज्जलं (६।२।१९६।) इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः, वज्ज एण्य इत्यौणादिक एण्यप्रत्ययः, वधा-
दित्वाद्युदात्तत्वं । स्वग्नयः, बज्जग्रीहौ, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७९।)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह स्वग्नयो ह्येति । स्वग्नयः शोभनाभियुक्ता देवासो
दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्मादधिरे
धृतवन्तस्तस्माद्वयं स्वग्नयः शोभनाभियुक्ताः सन्तो मनामहे, त्वां याचा-
महे । वार्यं, वज्ज वरण्ये, वज्ज सम्भक्तौ, ऋह्लोर्ण्यत् (पां ३।१।१२४।)
इति ण्यत्, ईड वन्द वृशंस दुहां ण्यतः (पां ६।१।११४।) इत्याद्युदा-
त्तत्वं । दधिरे, इरेचस्त्वित्वादन्तोदात्तत्वं, हि च (पां ८।१।३४।)
इति निघातप्रतिषेधः । मनामहे, मन ज्ञाने, व्यत्ययेन शप् ॥ ८ ॥

नवमीमृचमाह अथा न इति । हे अमृत, मरणरहितामे, अथ
कर्मानुष्ठानानन्तरं, मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मात्स्वामिनस्तव-
चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः सन्तु, सम्य-
गनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा, सम्यगनुष्ठितमित्यभिविषया ।
अथ, निपातस्य च (पां ६।३।१३६।) इति संहितायां दीर्घः,
अपादादाविति पथ्युदासात् षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां, मृदू प्राण-
त्यागे, असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययान्त औणादिको मर्तशब्दः, अस्मा-

११०१ विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः ।

चनो धा सहसो यज्ञो ॥ ३१ ॥

सप्तविंशच्छतं ।

१११ अश्वं नत्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।

सम्राजन्तमधूराणां ॥

द्वावे, कृन्दसि च पां ५ । १ । ६० ।) इति यत्, यतोऽनावः (पां ६ । १ । २११ ।) इत्याद्युदात्तः । सन्तु, असोरलोपः (पां ६ । ४ । १११ ।) इत्यकारलोपः । प्रशस्तयः, तादौच (पां ६ । २ । ५० ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ६ ॥

दशमीमृचमाह विश्वेभिरग्ने इति । सहसो बलस्य यज्ञो पुत्र, हे देव-
तारूपाम्ने, विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तत्वं इममस्मदीयं
यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानस्वनोऽज्ञं धाः, अस्मभ्यं धेहि ।
विश्वेभिः, बज्रं कृन्दसीति भिस ऐसादेशाभावः । चनः, चायू पूजा-
निशामनयोः, चायेरग्ने ऋषस्त्रैलोक्यादिकोऽसुनप्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन
गुहागमस्य, निष्वादाद्युदात्तत्वं । धाः, लुङि, मातिस्त्राद्युपाभूयःसिचः,
परस्मैपदेषु (पां २ । ४ । ७४ ।) इति सिचो लुक्, बज्रं कृन्दस्यमा-
द्योगेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यङागमाभावः । सहसो यज्ञो इति,
सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवद्भावात्,
आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इति षष्थामन्वितसमुदायो
निश्चन्यते ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥

अश्वं नत्वेति त्रयोदशर्षं चतुर्थं सूक्तं, पूर्ववद्व्यादयः, त्रयोदश्या
नमो महद्भ्य इत्यस्यास्त्रिष्टुप्कृन्दः, विश्वेदेवा देवता, तथाचानुज्ञान्तं,
अश्वं, समो वा गायचेत्या देवी त्रिष्टुबिति, प्रातरनुवाकाश्विनश्चस्त्रयो-
वत्समावर्जितस्य विनियोग उक्तः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टचमाह, अश्वं
नत्वेति । अश्वराणां यज्ञानां सम्राजन्तं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमपि
त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वन्द्यैर्वन्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः,
वारवन्तं बालयुक्तमश्वं न, अश्वमिव, अश्वो यथा वाजैर्बाधकान्
मश्रकमस्त्रिकादीन् परिहरति, तथा त्वमपि ज्वल्लाभिरस्त्रिद्विरोधिनः

१ २ १ स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः १

मीढ्रा अस्माकं बभूयात् ॥

१ ३ १ स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः १

पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥

परिहरसीत्यर्थः । वारवन्तं, मनुष्यः पिप्त्वादनृदात्तत्वं, घञो जित्वादाद्युदात्तो वारश्चब्दः, कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पां ६।१।१५६।) इत्यन्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्त्तते । वन्द्यै, वदि अभिवादनस्तुत्योः, इदितो नुम् घातोः (पां ७।१।५८।) इति नुम्, तुमर्थे सेसेन् (पां ३।४।६।) इत्यर्थे प्रत्ययः । सम्भाजन्तं, शपः पिप्त्वादनृदात्तत्वं, शनुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते, समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अश्वराणां, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बुचमाह स घा न इति । स घ, स एवाग्निर्नोऽस्माकं सुशेवः सुमुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः, शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः । पृथुप्रगामा पृथुप्रगमनः । किञ्चास्माकं मीढ्रान् कामान् वर्धिता बभूयात् भवतु । स घा नः, ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुचोरव्याणां (पां ६।३।१३३।) इति दीर्घः । शवसा, सुपां सुपो भवन्तीति डस्यदेशः । पृथुप्रगामा, प्रकर्षेण गमनं प्रगामः, हलश्च (पां ३।३।१२१।) इति घञ्, पृथुप्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामा, सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णा (पां ७।१।३६।) इत्यादिना पूर्वसवर्ण आकारः, बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुशेवः, इग्नीभ्यां वन्निति शेवश्चब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, ततो बज्रग्रीहौ, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, आद्युदात्तं छच्छन्दसि (पां ६।२।११६।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मीढ्रा, मिह सेचन इत्यर्थं क्षुप्तप्रत्ययान्तो, दाखान् साङ्गान् मीढ्राश्च (पां ६।१।१२।) इति निपातितः, बभूयात्, भवतेऽस्मान्दसस्य णिटः, णिटो णिडो भवन्तीति णिडादेशः, यासुट्, स्थानिवद्भावाच्चबभावः, द्विवचने, भवते रः (पां ७।४।७३।) इत्यत्वं, तिङुतिङः (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाम्बुचमाह स नो दूरादिति । हे अग्ने, विश्वायुर्धामगमनः

१४१ इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं १

अग्रे देवेषु प्रवोचः ॥

१५१ आ नो भज परमेष्ठा वाजेषु मध्यमेषु १

शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥ २२ ॥

स त्वं, दूराच्च दूरेऽपि, आसाच्च आसन्नदेशेऽपि, अघायोः, अघं पाप-
मनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्यान्मनुष्यान्वैरियो नोऽस्मान् सदमित् सर्वदैव
निपाहि, नितरां पालय । अघायोः, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३ । १ ।
८ ।) इति क्वच्, अन्वाघ स्यात् (पां ७ । ४ । ३७ ।) इत्यात्वं । पाहि,
पादादित्वादिनिघातः । विश्वायुः, इत्यगताविद्यस्माद्भावे, एतेर्षिचे-
त्सुसिः प्रत्यय औशादिकः, विश्वमयनं गमनं यस्येति बज्जत्रीहिः,
बज्जत्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायां (पां । ६ । २ । १०६ ।) इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीमृचमाह इममू खिति । हे अग्ने, त्वमस्माकमस्मत्सम्बन्धिनं
इममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं हविर्दानं नव्यांसं नवतरं
गायत्रं स्तुतिरूपवचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः प्रब्रूहि । ऊषु,
निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति संहितायां दीर्घः, सुजः (पां
८ । ३ । १०७ ।) इति घत्वं । नव्यांसं, नवशब्दादीयसुनि, ईकारलोप-
च्छान्दसः, ईयसुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । वोचः, कृन्दसि लुङ् लङ् लिटः
(पां ३ । ४ । ६ ।) इति लोटर्थे प्रार्थनायां लुङि, अस्यति वक्ति
ख्यातिभ्योऽङ् (पां ३ । १ । ५२ ।) इति ज्ञेयदेशः, वच उम्
(पां ७ । १ । २० ।) इत्युमागमः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह आ नो भजेति । हे अग्ने, परमेष्ठूलूक्येषु द्युलो-
वर्त्तिषु वाजेष्वग्नेषु नोऽस्मानाभज, सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलोका-
वर्त्तिषु वाजेष्वभाभज । अन्तमस्यान्तिमस्यान्तिकतमस्य भूलोकास्य सम्ब-
न्धीनि वस्वो वस्तूनि शिक्ष देहि । शिक्ष, शिक्ष विद्योपादाने, अपः
मिषाद्वातुस्तरः, यचोऽतस्तिष्ठः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहि-
तायां दीर्घः । अन्तमस्य, अन्तिकतमस्य, तमेतादेष्वेति तिकशब्दलोपः ।
॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥

१६१ विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरुमी उपाक आ॥

सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥

१७१ यमग्रे पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः॥

स यन्ता शश्रुतीरिषः ॥

१८१ नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् ॥

वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥

षष्ठोऽष्टममाह विभक्तासीति । हे चित्रभानो विषित्ररश्मियु-
क्ताग्ने, विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तत्र दृष्टान्त उच्यते,
आकार उपमानार्थः, यथा सिन्धोर्नद्या उपाके समीपे ऊर्मा ऊर्मिन्त-
रङ्गोपकक्षितं कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजन्ति तद्वत्, दाशुषे हवि-
र्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि, कर्मफलभूतां दृष्टिं
करोषि । सिन्धोः, स्यन्दू प्रखण्डे, स्यन्देः सम्प्रसारणं धस्त्रैर्यौगादिक
उःप्रत्ययः । ऊर्मा, अर्त्तरूषेयौगादिक ऊत्प्रत्ययो मिश्र भवति ।
निदित्यनुवृत्तौ आद्युदात्तत्वं । दाशुषे, घृतव्रताय दाशुष इत्युच्यते ॥६॥
सप्तमोऽष्टममाह यमग्र इति । हे अग्ने, पृत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं यज-
मानमवा रक्षसि, यं पुरुषं वाजेषु सङ्ग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि, स नरो
यजमानः शश्रुतीरिषः नित्यान्यन्नानि यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति । पृत्सु,
पद्म आदिषु मांसपतनासाननां मांसपृक्त्वो वाच्या इति वार्त्तिकेन
पतनाशब्दस्य पदादेशः, सावेकाचः (पां ६।१।१६८।) इति विभ-
क्तेरुदात्तत्वं । आवः, आवः, अकाराकारयोर्विपर्ययः, यदा नेटि अडा-
गमः, इतश्च (पां ६।४।१००।) इति सिप् इकारस्य जोपः । जुनाः,
जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः, णङ्सिप्, क्रादिभ्यः त्रा, बङ्गं ह्रस्वस्य-
माद्योगेऽपि (पां ६।४।७५।) इत्यडभावः, यदुक्तमित्थं (पां
८।१।६६।) इति यदृत्तयोगादनिघातः । यन्ता, तनो निष्वादाद्यु-
दात्तत्वं । शश्रुतीः, उगितश्च (पां ४।१।६।) इति ङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमोऽष्टममाह नकिरस्येति । हे सहन्त्य शश्रुतामभिभवनशी-
लाग्ने, अस्य त्वङ्गस्य यजमानस्य कयस्य चित् कस्यापि पर्येता नकिः
आक्रमिता नास्ति, किञ्चास्य यजमानस्य अवाय्यः अवशीयो वाजो

१६१ स वाजं विश्वचर्षणिर्वर्द्धिरस्तु तरता ।
विप्रेभिरस्तु सनिता ॥

११० ॥ जराबोध तद्विविद्धि विशे विशे यज्ञियाय ।
स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ २३ ॥

ऽस्ति बलविशेषोऽस्ति । कयस्य यकारोपजनश्चान्दसः । अवाय्यः, शुद्ध-
स्तिष्ठत्यहियहिय आय्य इत्यौगादिक आय्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह स वाजमिति । विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः
सोऽग्निरर्वर्द्धिरश्चैर्वाजं सङ्ग्रामं तरता तारयितास्तु, विप्रेभिर्मेधा-
विभिर्ऋत्विग्भिः सहितः, सनिता फलस्य दातास्तु । विश्वचर्षणिः,
विश्वे चर्षणयो मनुष्या यस्य, बज्रघ्नीहो विश्वं सञ्ज्ञायां (पां ६ । १ ।
१०६ ।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । अर्वर्द्धिः, ऋग्नौ, अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते (पां ३ । १ । ७५ ।) इति वनिप्, भिसि, अर्वणस्त्रसावनजः
(पां ६ । ४ । १२७ ।) इति नकारस्य ढङ्प्रत्ययमादेशः । तरता, तुङ्ग-
वनतरणयोः, अस्मात्, यस्मिन् स्तुतिभित्त (पां ७ । २ । ३४ ।) इत्यादौ
ढङ्प्रत्ययो निपातितः, निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥ ६ ॥

अतोऽयमेहेतुस्तद्विविद्धौक्ये जराबोधतद्विविद्धौक्ये स्तोत्रियस्तुचः,
यस्य पञ्चवो नोपधावेरन्निखण्डे स्तुत्रितं, अतिरिक्तोक्त्यानि जराबोध
तद्विविद्धौक्ये, तामेतां स्तुते दशमीष्टचमाह जराबोध तदिति । हे
जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाभे, विशे विशे तत्तद्यजमानरूप-
प्रज्ञानुग्रहार्थं, यज्ञियाय यज्ञसम्बन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं, देवयजनं
विविद्धि प्रविश, यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाभये तुभ्यं, दृशीकं दर्श-
नीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीतिशेषः । अत्र यास्तु एवं
आख्यातवान्, जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तान्बोधयता बोधयि-
तरिति वा तद्विविद्धि तत्पुरुष, मनुष्यस्य यज्ञियाय यजनाय स्तोमं
रुद्राय दर्शनीयमिति । (निं १० । ८ ।) जराबोध, जृष्ट वयोवान्नौ,
अत्र स्तुत्यर्थः, विद्धिदादिभ्योऽङ् (पां ३ । ३ । १०४ ।) इत्यङ् प्रत्ययः,
ततश्चाप्, जरया स्तुत्या बोधो यस्यसौ जराबोधः, यद्वा जरया बुध्यत
इति जराबोधः, कर्मणि घञ्, आमन्त्रितास्तुदात्तत्वं । विविद्धि, विश-
प्रवेशने, जोटो हि, बज्रं कुन्दसीति श्रपः स्तुः, अभ्यासहृणादिशेषौ,

- १११ १ स नो महं अनिमानो धूमकेतुः पुरुषन्दः १
 धिये वाजाय हिन्वतु ॥
 ११२ १ स रेवां इव विश्वपतिर्देवः केतुः शृणोतु नः १
 उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥

ऊभक्त्योद्देशः (पां ६ । ४ । १०१ ।) इति हेर्धिरादेशः, यत्तदुत्ते, यद्वा, विष्णु व्याप्तावित्यस्मात्सोऽप्यथमैकवचने अभ्यासस्य गुण्याभावः। विश्वे विश्वे, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं, अनुदात्तश्च (पां ८ । १ । ३ ।) इत्यात्मेडितानुदात्तत्वं । यज्ञियाय, यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ (पां ५ । १ । ७१ ।) इति घः। दृशीकं, अग्नि दृशिभ्यांङिच्चेत्तौणादिकः कीकन्प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

एकादशीमृचमाह स नो महानिति । सोऽभिर्नोऽस्मान् धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु प्रीणयतु, कीदृशः सः, महान् गुणाधिकः। अनिमानो निमानवर्जितः, अपरिच्छिन्न इत्यर्थः। धूमकेतुर्धूमेन ज्ञाप्यमानः। पुरुषश्चन्द्रो बह्वदीप्तियुक्तः। महं अनीत्यत्र, संहितायां नकारस्य हत्वानुनासिकावृत्तौ। अनिमानः, न विद्यते निमानोऽस्येति बह्व्रीचै, नञसुभ्यां (पां ६ । २ । १७१ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। धूमकेतुः, इधियुधीन्निदग्निश्याधूसूभ्यो मक् इत्यौणादिको मक्प्रत्ययः, धूमः केतुर्यस्येति बह्व्रीचै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पुरुषश्चन्द्रः, चदि आङादने दीप्तौ च, अस्मात्, स्फाधि तच्चीत्यादिना कर्त्तरि औणादिको-रक्प्रत्ययः, पुरुषासौ चन्द्रश्चेति समासान्तोदात्तत्वं, ऋषाचन्द्रोत्तर-पादमन्त्रे (पां ६ । १ । १५१ ।) इति सुट्, तस्यश्रुत्वेन शकारः। धिये, सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं। हिन्वतु, हिविः प्रीणनार्थः, इदितो नुम् धातोः (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नुमागमः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह स रेवां इवेति। सोऽभिरेवैः सोऽत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु, तत्र दृष्टान्तः, रेवानिव, यथा जोक्ते घनवान्नाजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत्। कीदृशः सः, विश्वपतिः प्रजापालकः। देवः, देवानां सम्बन्धी, अभिर्वै देवानां होतेति श्रुत्यन्तरात्, केतुर्दूतः पाजकः, अभिर्वै देवानां दूत आसोदिति श्रुतेः। वृहद्भानुः, प्रौढरश्मिः

११३१ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो
नमो आशिनेभ्यः १ यजाम वेदान्यदि शक्नुवाम
मा ज्यायसः शंसमावृक्षि देवाः ॥ २४ ॥

स देवान्, एतत्तदोः सुलोपोऽङ्कोऽरुनञ् समासे हलि (पां ६।१।
१३२।) इति सोर्लोपः, रयेर्मतौ बङ्गलमिति सम्प्रसारणं पर-
पूर्वत्वं, आद्गुणः (पां ६।१।८१।) इति गुणः, कन्दसीरः (पां ८।
२।१५।) इति मतुपो वत्वं, अरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्य-
मिति वार्त्तिकेन मतुप उदात्तत्वं । विष्पतिः, परादिभ्यश्चन्दसि बङ्गलं
(पां ६।२।१८६।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । वृहद्भानुः, बङ्गव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १२ ॥

दर्शपौरुषमासयोस्तु खुगादानात् पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्यो
इत्येषा, ब्रह्मैदने प्राशिष्यमाद्य इति खण्डे सूत्र्या नो दिवस्यातु नमो
महद्भ्यो नमोऽर्भकेभ्य इति सूत्रितं, तामेतां त्रयोदशीमृचमाह नमो
महद्भ्य इति । अभिना प्रेरितः मुनःश्रेष्ठो विश्वान् देवाननया तुष्टाव,
तथाचाम्नायते, तमभिरुवाच विश्वान् देवान् स्तुह्यथ त्वात्स्वच्छामीति,
स विश्वान् देवान् तुष्टाव, नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चति ।
महान्तो गुणैरधिकाः, अर्भका गुणैर्न्यूनाः, युवानस्तृणाः, आशिना
वयसा व्याप्ता वृद्धाः, यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमो नमो
ऽस्तु । यदि शक्नुवाम कथञ्चिदनादिसम्पत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्
यजाम, हे देवाः ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रकृतं
शंसं स्तोत्रं आ वृक्षि, अहं विष्ट्विभं माकार्षे । आशिनेभ्यः, अश्रू व्याप्तौ,
बङ्गलमन्यत्रापीत्यौणादिक इनच्प्रत्ययः, चितः (पां ६।१।१६३।)
इत्यन्तोदात्तत्वं, यजाम, शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं, तिङ्खलसावर्धातुक-
स्वरण धातुस्वरः । शक्नुवाम, शक्नु शक्तौ, आडुत्तमस्य पिच्च (पां ६।
४।६२।) इति तिङः पिबद्भावादनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः, निपा-
तैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०।) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः ।
ज्यायसः, प्रशस्तशब्दादीयसुनि, ज्येष्ठ (पां ६।१।४२।) इति
ज्यादेशः, ज्यादादीयसः (पां ६।४।१६०।) इति ईयसुन ईकारस्य
आत्वं, निप्त्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं, वृक्ष (पां ६।३।१२१।) इति

अष्टाविंशस्तोत्रम् ।

१ १ १ यत्र यावा पृथुबुध उर्द्ध्वं भवति सोतवे ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥

घञ् । दक्षि, ओत्रश्च ह्येदने, अथयेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनं, इट्, स्त्री-
सिच्, स्वरति सूति सूयति (पां ७ । २ । ४४ ।) इत्यादिना इडभावः,
स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते च (पां ८ । २ । २६ ।) इत्युपधाप्रकारलोपः, वञ्च
अञ्ज हज मज (पां ८ । २ । ३६ ।) इत्यादिना घत्वं, घटोः कः सि
(पां ८ । २ । ४१ ।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । ३ । ५६ ।)
इति घत्वं, नमाद्योगे (पां ६ । ४ । ७४ ।) इत्यडभावः ॥ १२ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥

यत्र यावेति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं, आदितः षडनुष्टुभः, आयजी
इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः, आदितस्वतसृणामिन्द्रो देवता, ततो द्वे उलू-
खलदेवतौ, तदनन्तरभाविन्यौ उलूखलमुसलदेवताकौ, अन्याया उच्छि-
ष्टमित्यस्या हरिश्चन्द्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता, तथाच
दृष्टदेवतायामुक्तं, चर्माधिषवणीयं वा सोमं वान्या प्रशंसतीति, तदु-
क्तमनुक्रमण्यां । यत्र यावा नव षडनुष्टुबादि, यच्चिद्विष्वक्खल्यौ, परे
मौसल्यौ च, प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्या चर्मप्रशंसा वेति (निं अं २ ।)
आद्यास्वतस्त्रोऽङ्गः सवे होमे विनियुक्ताः, पञ्चम्याद्यास्वतस्त्रोऽभिषवे, अन्या
त्रोऽङ्गकलशे सोमावनयने, तथाच ब्राह्मणं, अथ हैनं शुनःश्रेपोऽङ्गः-
सवन्ददर्शं, तमेताभिस्वतस्त्रभिस्त्रितुष्टाव यच्चिद्वि त्वं गृहे गृह इति,
अथैनं त्रोऽङ्गकलशमभ्यवनियायोच्छिष्टं चर्मोर्भरेत्येतयार्चायाश्चास्मिन्न-
न्वारब्धे पूर्वाभिस्वतस्त्रभिः सखाहाकाराभिर्जुहवाश्चकारेति, तत्र
प्रथमाष्टचमाह यत्र यावेति । हे इन्द्र, यत्र यस्मिन्नङ्गः सवे कर्मणि,
सोतवे अभिषवार्थं, यावा पाषाणः, पृथुबुधः स्थूलमूलः, ऊर्ध्व उन्नतो
भवति, तस्मिन् कर्मणि उलूखलसुतानां उलूखलेनाभिषुतानां रसं
अवेत् स्वीयत्वेनावगम्यैव जषगुणो भक्षय । पृथुबुधः, बद्धग्रीवो पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । ३ । ३० ।) इति निघात-
प्रतिषेधः । सोतवे, पुञ् अभिषवे, तुमर्थेसेसेन् (पां ३ । ४ । ६ ।)
इति तवेन्प्रत्ययः, निष्ठादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतानां, उलूखलेन

- १२१ यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता १ उलू० ॥
 १३१ यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते १ उलू० ॥
 १४१ यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव १ उलू० ॥

सुतानी, द्वितीयाकर्मणि (पां ६।१।४८।) इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । अद्यगुलः, गण अदने, अस्माद्व्यङ्ग्युक्ति, लोप्यमध्यमैकवचने,
 जेटोऽडाटो (पां १।४।६४।) इत्यडागमः, इत्यलोपः परस्मैपदेषु
 (पां १।४।६०।) इतीकारलोपः, उपधाया उत्वं, हलादिशेषाभा-
 वश्च एषोदरादित्वात् ॥ ॥

द्वितीयाष्टचमाह यत्र द्वाविवेति । यत्र यस्मिन् कर्मणि, अधि-
 षवण्या उभे अभिषवण्याफलके द्वाविव जघना द्वौ जघनप्रदेशाविव ।
 जघनं जघन्यत इति यास्कः । कृता विस्तीर्णीकृते सम्पादिते, अन्यत्
 पूर्ववत् । जघना, हन्तेः शरीरावयवे द्वेचेत्यौणादिकसूत्रेण हनधा-
 तोरुच्प्रत्ययः, द्वित्वं, कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः, सुपां सुलुक् (पां ७।१।
 ३६।) इत्याकारः । अधिषवण्या, धुञ् अभिषवे, ल्युट्, भवेकृन्दसि
 (पां ४।४।११०।) इति यत्, उपसर्गात्सुनोति (पां ८।३।
 ६५।) इति घत्वं, तित्स्वरितं (पां ६।१।१८५।) इति स्वरितः,
 नच, यतोऽनावः (पां ६।१।११३।) इत्याद्युदात्तं, तच्च हि, निष्ठा
 च ह्यजनात् (पां ६।१।२०५।) इत्यस्यानुबन्धोर्ध्वकस्यैव तदिति ।
 कृता, पूर्ववदाकारः ॥ २ ॥

द्वितीयाष्टचमाह यत्र नार्यपच्यवमिति । यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी
 पत्नी अपच्यवं शालाया निर्गमनं, उपच्यवं च शालाप्राप्तिं, शिक्षते
 अभ्यासं करोति, अन्यत् पूर्ववत् । अपच्यवं, चुङ् गतौ, ऋदोरप् (पां
 ३।१।५७।) इत्यप्, गुणावादेशौ, घाधादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं,
 यवमुपच्यवं । शिक्षते, शिक्ष विद्योपादाने, अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकानु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८।१।३०।) इति
 निघातप्रनिषेधः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टचमाह यत्र मन्थामिति । यत्र यस्मिन् कर्मणि मन्था-
 माशिरमचनहेतुं मन्थानं विबध्नते विबध्नन्ति, तच्च दृढमन्तः, रश्मीन्
 अन्धबन्धनार्थान् प्रयद्धान् यमितवा इव नियन्तुमिव, अन्यत् पूर्व-

१५१ यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे ।
इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ २५ ॥

वत् । मन्त्रां, पथिमथ्यभुक्षामात् (पां ७ । १ । ८५ ।) इति द्वितीया-
यामपि व्यत्ययेनात्वं, प्रातिपदिकखरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, पथि मथोः
सर्वनामस्थाने (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं, यदा मथ्यतेऽन-
येति मन्त्रा, मथिविलोडन इत्यस्मात्, हलश्च (पां ३ । ३ । १२१ ।)
इति करणे घञ्, ततश्चाप्, जित्त्वादाद्युदात्तत्वं । विबभ्रते, बन्ध बन्धने,
क्यादिभ्यः आ, अनिदितां (पां ६ । ४ । २४ ।) इति नलोपः, आभ्य-
स्तयोरातः (पां ६ । ४ । ११२ ।) इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः, तिङि-
चोदात्तवति (पां ८ । १ । ७१ ।) इति गतेर्निघातः । यमितवै,
यमु उपरमे, तुमर्थेसेसेनसेन् (पां ३ । ४ । ६ ।) इति तवैप्रत्ययः, इडा-
गमश्चान्दसः, यदा ण्यन्तात् तवै प्रत्ययस्येडागमे इति णिलोपश्चान्दसः,
अन्तश्चतवैयुगपत् (पां ६ । १ । २०० ।) इत्याद्यन्तयोरादात्तत्वं ॥ ४ ॥

अभिषवे विनियुक्तां चतसृषु प्रथमां सूक्ते पञ्चमीमृचमाह यच्चिद्धि
त्वमिति । हे उलूखलक, यच्चिद्धि यद्यपि त्वं अवघाताद्धं गृहे गृहे
युज्यसे, यथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तमं अति-
शयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तां शब्दं वद, तत्र दृष्टान्तः, जयतामिव
दुन्दुभिर्यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिर्महान्तं ध्वनिं करोति
तद्वत् । उलूखलशब्दं यास् एव व्याख्यातवान्, उलूखलमुखकरं वोर्द्धखं
वोर्करं वोरुमे कुर्वित्यत्रवीत्तदुलूखलमभवदुलूकरं वै तत्तदुलूखलमित्या-
चक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणमिति (निं ६ । २ । १० ।) उलूखलकः,
अपादादाविति पथ्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं ।
युज्यसे, अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् स्वरः शिष्यते, न च
तिङुतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः, निपातैर्यद्यदिहन्त
(पां ८ । १ । ३० ।) इति निषेधात्, द्युमत्तमं, दीव्यतेदीर्घार्थस्य
सम्प्रदादिनक्षत्रः क्षिप, दिव उत् (पां ६ । १ । १३१ ।) इत्युत्वं, यथा-
देशे, ऋखनुड्भ्यां मनुप् (पां ६ । १ । १७६ ।) इति मनुप्, तस्य उदा-
त्तत्वं, ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुरित्युक्तत्वात्,
अक्षयुरित्यादाविवात्राप्यूठा भतितथं, एवं तर्हि दीप्तिमत् स्वर्गवाच-

१ ६ १ उत स्म ते वनस्पते वातो विवात्यममित् १

अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥

१ ७ १ आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भतः १

हरी इवान्धांसि वप्सता ॥

केन दिवुप्रातिपदिनेन दीर्घिर्लक्ष्यत इत्युक्तं भविष्यति ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

षष्ठीमृचमाह उत स्म त इति । उत अपिच हे वनस्पते, उलूखल-
रूपवृक्ष, ते अममित् तव पुरत एव वातो विवाति स्म त्वरोपेतमु-
सलप्रहारैवार्युविशेषेण प्रसरति खलु, अथोऽनन्तरं हे उलूखल, इन्द्रो-
पकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु, सोमाभिषवं त्वं कुरु । वनस्पते,
पारस्करादित्वात् सुट्कार्यकारणशब्दः । पातवे, पा पाने, तुमर्थेसेसे-
नसे (पां ३ । ४ । ६ ।) इति तवेन् प्रत्ययः, जिन्यादिर्नित्यं (पां ६ ।
१ । १६७ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सुनु, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां
६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्लृक्, विकरणस्वरणाद्युदात्तत्वं, पादादित्वाद
निघातः । उलूखल, ऊर्द्धं खमस्येत्युलूखलः, एषोदरादित्वादाकृति-
गणः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह आयजी वाजसातमेति । ये उलूखल मुसले आयजी
सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनाग्नप्रदे, ता हि ते खलु उच्चा
प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजर्भता विशेषेण पुनः पुनर्विहारं
कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः, अन्धांस्यन्नानि यवसकादीनि खाद्यानि वप्सन्तौ
भक्षयन्तौ हरी इव चन्द्रस्यान्नाविव । अत्र यास्क एवं व्याचक्ष्यौ, आयजी
आययथ्ये अन्नानां सम्भक्ततमे ते ह्युच्चैर्विजर्भयेते हरी इवान्धांसि
भक्षयन्ताविति (निं ६ । ४ । २ ।) आयजी, यजेरौणादिकः करणे
इत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा, वाजं सनोतीति
वाजसाः, घणु दाने, जन सन खन क्रमगमो विट् (पां ३ । २ । ६७ ।)
इति विट्प्रत्ययः, विट् नोरनुनासिकः स्यात् (पां ६ । ४ । ४१ ।)
इत्यात्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे आतिशयनिकस्तमप, सुपां सुलुक्
(पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना पूर्वसवर्णादीर्षः । विजर्भतः, हृज् हरये,
अस्माद्यङ्लुकि, अन्धांसहजादिशेषोरदत्तेषु कृतेषु, रयिकौ च लुकि

१ ८ १ ता नो अद्य वनस्पती ऋषावृषेभिः सोतृभिः ।

इन्द्राय मधुमत्सुतं ॥

१ ९ १ उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्र आसृज ।

निधेहि गोरधि त्वचि ॥ २६ ॥

(पां ७ । ४ । ६१ ।) इति यगागमः, ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसञ्ज्ञायां, लिटि, द्विवचनं तस्, चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक्, गुणे प्राप्ते, क्लिङ्गति च (पां १ । १ । ५ ।) इति प्रतिषेधः, ह्यग्रहोर्भञ्ज-
न्दसीति वार्त्तिकेन भत्वं, प्रत्ययस्वरः, हि च (पां ८ । १ । १४ ।) इति निघात प्रतिषेधः । वसुता, भस भक्षणादीत्योः, लटः शब्द, जुहोत्यादिभ्यः झुः (पां २ । ४ । ७५ ।) इति झः, घसिभसोर्हलि च (पां ६ । ४ । १०० ।) इत्युपधाजोपः, नाभ्यस्तात् (पां ७ । १ । ७८ ।) इति नुम्प्रतिषेधः, अभ्यस्तानामादिः (पां ६ । १ । १८६ ।) इत्याद्युदात्तत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह ता नो अद्येति । अद्यास्मिन् कर्मणि, हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौ युवां, ऋष्येभिर्दर्शनीयैः, सोतृभिरभिषवहे-
तुभिः सह, ऋष्यौ तौ दर्शनीयौ भूत्वा, इन्द्राय, इन्द्रार्थं, मधुमत्, माधु-
र्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं सुतं अभिषुणुतं । ता, सुपां सुलुगित्या-
कारः । नो अद्य, प्रकृत्यान्तः पादं (पां ६ । १ । ११५ ।) इत्यादिना प्रकृतिभावः । वनस्पती, उभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते, आमन्त्रितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।) इति सर्वानुदात्तत्वं, झुतप्रत्यङ्गा अचि (पां ६ । १ । १२५ ।) इति प्रकृतिभावः । सुतं, पुञ् अभिषवे, वज्रलं कृन्दसीति विकरणस्य लुक्, निघातः ॥ ८ ॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमीष्टचमाह उच्छिष्टमिति । हे ऋत्विग्विशेष, हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हरिश्चन्द्रेति वा, चम्बोः सोमस्य भक्ष्यत्वसम्पादकयोरधिफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोमं उद्धर, शकटोपरि हर, सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्रे आसृज, आनीय प्रक्षिप, प्रक्षिप्ते सत्यवशिष्टं सोमं, गोरध्वचि आनहुहे चर्मणि, अधिनिदेहि, अध्यारोप्य स्थापय । चम्बोः, चमु अदने, चम्बते भक्ष्यत इति चमूः, छमि चमीत्यादिनाः बौणादिक ऊःप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । सोमोद्विवचनस्य, उदात्तस्वरितयोर्यथः (पां ८ । १ । ४ ।) इति स्वरि-

अनन्विंशस्तोत्रं ॥

१ १ १ यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि १
आतून इन्द्रशंसय गोघ्नशेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ १

तत्त्वं, उदात्तयणो हलपूर्वात् (पां ६।१।१७४।) इति व्यत्ययेन न भवति । भर, ह्यग्रहोर्भश्चन्दसीति सूत्रवार्तिकेन हकारस्य भत्वं । घेहि, घ्वसोरेडावभ्यासलोपश्च (पां ६।४।१६।) इत्येकारादेश-स्तत्त्वमिगोनाभ्यासलोपश्च न भवति, निघातः । त्वचि, सावेकाच-स्तृतीयादिः (पां ६।१।१६८।) इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं शुनःशेषस्यायं पाङ्ग-मैन्द्रं, अनुक्रमणिका च, यच्चित् सप्त पाङ्गमिति । पृथग्बडहस्य पञ्च-मेऽहनि माध्यन्दिने सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तर्चं सूक्तं त्रींस्तृचान् कृत्वा सप्तस्त्रमेकैकं षडमावपेरन्, चतुर्थेऽहनीति खण्डे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवेति सूचितं, तत्र प्रथमाष्टचमाह यच्चिद्धीति । विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसङ्ख्याकाभि-र्ऋग्भिर्भिन्द्रं तुष्टाव, तथा च ब्राह्मणं, तं विश्वेदेवा ऊचुरिन्द्रो वै देवा-नामोजिहो बलिष्ठः सद्भिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वात्स्वक्ष्याम इति, स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्यनेन सप्तर्चेन सूक्तेन चोत्तरस्य पञ्चदशभिरिति । हे सोमपा, सोमस्य पातः, सत्यवादिभिन्द्र, यच्चिद्धि यद्यपि, वयं अनाशस्ता इव स्मसि अप्रशस्ता इव भवामस्तथापि हे तुवीमघ बद्धधनेन्द्र, त्वं गोघ्नशेषु शुभिषु शोभनेषु सहस्रसङ्ख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्मान् शीघ्रं आशंसय सर्वतः प्रशस्तान् कुरु, अस्मद्वोषमनपेक्ष्य गवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः । सोमपा, विजन्तः, आमन्वितनिघातः । अनाशस्ता इव, शन्सस्तुतौ निष्ठा (पां १।१।१०२।) इति क्तः, यस्य विभाषा (पां ७।१।१५।) इतीट्प्रतिषेधः, नञा बद्धग्रीहो, नञ्सुभ्यां (पां ६।१।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । स्मसि, इदन्तो मसिः (पां ७।१।४६।) इति मसिः । तु, ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुचोऽव्याणां (पां ६।१।१३३।) इति दीर्घः । गोषु, सावेकाचः (पां ६।१।१६८।) इति

१ २ १ शिप्रिन्वाजानाम्पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न० ॥

१ ३ १ निष्ठापय मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न० ॥

विभक्त्युदात्तत्वस्य, नगोऽश्वन् साववर्णं (पां ६ । १ । १८२ ।) इति प्रतिषेधः । अश्वेषु, अश्रुतेऽध्वानमित्यश्वः, असिपृषीत्यादिना क्लृप्तप्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तत्वं । शुभिषु, शुभ दीप्तिः, अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्-
त्वाद्यादिकः क्तिन्प्रत्ययः, व्यत्ययेनान्तादात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह शिप्रिन् वाजानामिति । हे शचीवः, शक्तिमन्, शिप्रिन् शोभनहृन्युक्त, वाजानाम्पते आन्नानाम्पालक, तव दंसना कर्मविशेषोऽनुयच्छरूपः सर्वदा वर्त्तते, अन्यत् पूर्ववत् । शिप्रिन्, शिप्रे हनूनासिकेवेति यास्कः, अत इनिठनौ (पां ४ । २ । ११५ ।) इति मत्वर्थीय इनिः प्रत्ययः, आमन्विताद्युदात्तत्वं । वाजानाम्पते, सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवत्त्वात् घद्यामन्वितसमुदायनिघातः, नच आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७२ ।) इति शिप्रिन्निवत्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्, पादादित्वाच्च निघातः, नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनं (पां ८ । १ । ७३ ।) इत्यविद्यमावत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः, कृन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।) इति मतुपो वत्त्वं, मतुवसोर सन्धुन्यौ कृन्दसि (पां ८ । ३ । १ ।) इति खत्वे, खरवसानयोः (पां ८ । ३ । १५ ।) विसर्जनीयः, पादादित्वादामन्वितनिघाताभावः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह निष्ठापयेति । मिथूदृशा परस्परं सङ्गतत्वेन दृश्यमाने यमद्वयौ निष्ठापय नितरां सुप्ते कुरु, ते चास्मान्मारयितुं मबुध्यमाने सत्यौ सत्तां, निद्रां प्राप्ततां । अन्यत्पूर्ववत् । निष्ठापय, सुषामादित्वात् घत्वं, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ । ३ । २३७ ।) इति दीर्घः । मिथूदृशा, मिथूनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा, क्तिपच (पां ३ । २ । ७६ ।) इति दृशेः कर्त्तरि क्तिप्, छदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं, पूर्ववत् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, सुपां सुशुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति विभक्तेराकारः सत्तां, यस खप्ते, जोटि तसत्तां, अदिप्रभृतिभ्यः

१ ४ १ ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः १

आ तू न० ॥

१ ५ १ समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया १

आ तू न० ॥

१ ६ १ पताति कुण्डूणाच्या दूरं वातो वनादधि १

आ तू न० ॥

शपः (पां २।४।७२।) इति शपो लुक्, प्रत्ययस्वरः, पादादित्वान्नि-
घाताभावः। अबुध्यमाने, नेति नञ्समासेऽव्यपूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं ॥३॥

चतुर्थीमृचमाह ससन्तु त्या इति। त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परी-
क्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः ससन्तु निद्रास्माप्रवन्तु, हे शूर
शौर्ययुक्तेन्द्र, रातयो दानशीला बन्धवो बोधन्तु अस्मान् बुध्यन्तां।
अन्यत् पूर्ववत्। ससन्तु, प्रत्ययस्वरः। अरातयः, रा दाने, मन्ते वृष (पां
३।३।६६।) इत्यादिना भावे क्तिन्, न विद्यते रातिरेव्यति बज्ज-
त्रीहो पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इति तु सर्वे
विधयश्चन्दसि विकल्पन्त इति परिभाषया न भवति, यद्वा क्तिच-
त्तौच सञ्ज्ञायां (पां ३।३।१७४।) इति कर्त्तरि क्तिच्, नञ्स-
मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं। बोधन्तु, पादादित्वात्, तिङुतिङः (पां
८।१।२८।) इति निघाताभावः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह समिन्द्र गर्दभमिति। हे इन्द्र अमुया अन-
यास्माभिः श्रूयमाण्या पापया निन्दारूपया वाचा नुवन्तं स्तुवन्तं
अपकीर्त्तिं प्रकटयन्तमित्यर्थः, तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं संमृण
सम्यक्कारय, यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति, तथा
शत्रुरपि। अन्यत् पूर्ववत्। गर्दभं, नर्द्दं गर्दं शब्दे, कृ गृ गृ श्लिगर्दिभ्यो-
ऽभच् इत्यौणादिकोऽभच्प्रत्ययः, चितः (पां ६।१।१६३।) इत्यन्तो-
दात्तत्वं। मृण, मृण हिंसायां, तौदादिकस्यशस्य छिन्नाद्गुणाभावः।
नुवन्तं, य स्तुते, शतरि, अदिप्रभृतित्वाच्शपो लुक्, शतुर्छित्वाद्गुणाभावे
उवङ्ङादेशः, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥

षष्ठीमृचमाह पताति कुण्डूणाचेति। वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः, कुण्डू-

१ ७ १ सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वं १

आ तू न० ११ २७ ११

याच्या कुटिलगत्या, सत्वस्मान् प्रति परित्यज्य वनादधि घोरारण्या-
दप्यधिकं दूरदेशं पताति, पततु । अन्यत् पूर्ववत् । पताति, लेटि-
अडागमः । कुण्डूणाच्या, कुडि दाहे, इदितो नुम् धातोः (पां ७ । १ ।
६८ ।) इति नुमागमः, अस्मान् कुण्डते, कुण्डनशब्दे, डकारात्परस्या-
कारस्य ऋकारश्चान्दसः, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन यात्वं, तद-
श्नतीति कुण्डूणाची, ऋत्विक् (पां ३ । २ । ५६ ।) इत्यादिना क्तिन्,
अनिदितां हलः (पां ६ । ४ । २४ ।) इति नलोपः, चो (पां ६ । ३ ।
१३८ ।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, अश्नतेश्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन
डोप, चो (पां ६ । १ । २२२ ।) इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह सर्वमपरिक्रोशमिति । परिक्रोशमस्मद्विषये सर्वत
आक्रोशकर्त्तारं पुरुषं जहि मारय, कृकदाश्वं अस्मद्विषये हिंसाप्रदं
शत्रुं जम्भय मारय । अन्यत्पूर्ववत् । परिक्रोशं, क्रुश आक्रान्ते रोदने च,
परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः, पचाद्यच्, कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जहि, हन हिंसागत्योः, हन्तेर्जः (पां ६ । ४ । ३६ ।) इति जादेशः,
तस्य, असिद्धवदत्राभात् (पां ६ । ४ । २२ ।) इत्यसिद्धत्वात्, अतोहेः
(पां ६ । ४ । १०५ ।) इति हेलुङ्गभवति । जम्भय, जम्भि नाशने,
चुरादित्वात् खार्त्तिको णिच्, शपः पित्वादनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः
शिष्यते । कृकदाश्वं, कृणु हिंसायां, कृदाधाराच्चिकलिभ्यः कम्पित्यौणा-
दिकः कन्प्रत्ययः, किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः, तथाच कृको हिंसा, तां
दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशुः, बज्जलयहणादाशतेरपि कृक उप-
पदे, कृकोवचः कश्चैत्यौणादिक उण्प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरेशोदात्तः, द्विती-
यायामपि पूर्वरूपत्वे प्राप्ते, वा कृन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति तस्य
बाधितत्वाद्यणादेशः, उदात्तस्वरितयोर्यणः (पां ८ । २ । ४ ।) इत्या-
दिना विभक्तोः स्वरितत्वं ॥ ७ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो
वर्गः ॥ २७ ॥

त्रिंशद्धत्तं ।

१ १ १ आ व इन्द्रं त्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुं १
मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥

आ व इन्द्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं, शुनःशेषस्यायं गायत्रं, अस्माकमित्येषा पादनिष्टद्रायत्रीत्रयः सप्तकाः पादानिष्टदित्युक्तत्वात्, श्वदिन्द्र इत्येषा त्रितृप् आदितः षोडशर्चं येन्द्राः, आश्विनाव-
श्ववत्येद्यास्तिस्र आश्विन्यः, कस्त उघ इत्याद्यास्तिस्र उघोदेवताकाः
तथावानुक्रमशिका, आवोद्यधिकास्माकं पादनिष्टच्छ्वत्त्रितृप् परौ
ह्रस्वावाश्विनौषस्याविति । प्रथमानुचमाह आ व इन्द्रमिति । वाज-
यन्तोऽग्नमिच्छन्तो वयं शुनःशेषाः, हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं
सम्बन्धिनमिममिन्द्रं इन्दुभिः सोमैरासिञ्चे सर्वतः सिञ्चामहे तर्प-
यामः । कीदृशं, शतक्रतुं शतसङ्ख्याककर्म्मोपेतं । मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं,
सेचने दृष्टान्तः, यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयति तद्वत् ।
क्रिविं, दशपाद्यां पञ्चपाद्यां छविशब्द ऋकारवान् साधनिकया
भवति, अत्रापि च क्रविशब्दोऽवटः । काट इत्यादिषु चतुर्दशसु कूप-
नामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं । डुकृज्करणे, क्रिविडागमश्च
निपात्यत इति निघण्टुभाष्यं । वस्तुतस्तु क्रिवि कृति च्छेदने, कृत्यत
इति कृविः, कृविध्विच्छ्विस्थवि किकीदिवि इत्यौणादिकसूत्रे क्तिन्
प्रत्ययान्तो निपातितः, अत एव तशब्दलोपः, निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
यथा, यथेति पादान्तेति फिट्सूत्रेण सर्वानुदात्तत्वं । वाजयन्तः,
वाजमात्मन इच्छन्तः, सुप आत्मनः क्वच् (पां ३ । १ । ८ ।) इति
क्वच्, न कृन्दस्यपुत्रस्य (पां ७ । ४ । ३५ ।) इति ईत्वदीर्घत्वयोः प्रति-
षेधः, अश्वघस्यात् (पां ७ । ४ । ३७ ।) इति पुनर्दीर्घविधानानु-
शापनात् । मंहिष्ठं, महि वृद्धौ, अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः, तुष्क-
न्दसि (पां ५ । ३ । ५६ ।) इति ह्रजन्तादिष्ठन्प्रत्ययः, तुरिष्ठेमेयः सु
(पां ६ । ४ । १५४ ।) इति ह्रलोपः, इष्ठनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
सिञ्चे, विचिर् छरणे, धात्वादेः यः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति
यस्य सत्वं, व्यक्षयेनैकवचनं, शेषमुच्चादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति
नुमागमः ॥ १ ॥

१२१ शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां १

एदु निम्नं न रीयते ॥

१३१ सं यन्मदाय शुष्मिण एना वस्योदरे १

समुद्रो न व्यो दधे ॥

१४१ अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं १

वचस्तच्चिन् ओहसे ॥

द्वितीयाम्चमाह शतं वा य इति । य इन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसङ्ख्याकं समूहं वा, समाशिरां समीचीनेनाशिरा-
ख्येन अपण्यद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं सहस्रसङ्ख्याकं समूहं वा
एदुरीयते आगच्छेयैव, सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ
दृष्टान्तः, निम्नं न, निम्नमिव, यथा निम्नदेशं आपः आप्नुवन्ति तद्वत् ।
समाशिरां, श्रीज् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वकस्य क्षिपि, अपस्पृधेयामा-
नृचुः (पां ६ । १ । ३६ ।) इत्यादिनाशिरादेशो निपातितः, बज्रग्रीवो
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रीयते, रीज् अवश्ये, दिवादिभ्यः श्यन् ॥ २ ॥

तृतीयाम्चमाह सं यन्मदायेति । तत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा, शुष्मिणो
बलवत् इन्द्रस्य, मदाय मदार्थं, संयत् सङ्गतं भवति, एना हि अने-
नैव, शतेन सहस्रेण च, अस्तेन्द्रस्योदरे, व्यो व्योदधे दृता भवति ।
तत्र दृष्टान्तः, समुद्रो न समुद्र इव, यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ।
एना, सपां सजुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इति तृतीयाया डाच् आदेशः ।
व्यो, व्योः कुटादित्वमनसोति परिभाषया छिद्ग्रावस्य प्रतिषि-
द्धत्वात्, ग्रह्य्या (पां ६ । १ । ३६ ।) इत्यादिना सम्प्रसारणं च
भवति, असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । दधे, दधातेः कर्मणि अभ्यास-
ङ्गस्य श्रुतेषु कृतेषु, आतो लोप इटि च (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्याकार-
लोपः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तत्वं, हि च (पां ८ । १ । ३४ ।) इति प्र-
तिषेधान्निघाताभावः ॥ १ ॥

चतुर्थाम्चमाह अयमु त इति । हे इन्द्र, अयमु अयमपि दृश्यमानः
सोमस्ते त्वर्थं सम्पादितः, यं सोमं समससि सम्बन्धे सावज्जेन
प्राप्नोषि, तत्र दृष्टान्तः, कपोत इव, यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं

- १५१ स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते
विभूतिरस्तु सूनृता ॥ २८ ॥
- १६१ उर्ध्वस्तिष्ठा न उतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो ।
समन्येषु ब्रवावहै ॥

गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित् तस्मादेव कारणात्तोऽस्म-
दीयं वच ओहसे प्राप्नोषि । अतसि, अत सातत्यगमने । कपोत इव,
कवेरोतच् पञ्चेत्यौगादिक ओतच् प्रत्ययः, वस्य पत्वच्च, अत्ययेन मध्या-
दासः, अथवा अत्युत्पन्न एव, लघावन्ते द्वयोश्च बङ्गचो गुरुदिति फिट्स्व-
ज्जेण गुरुददात्तः । गर्भं धिं, गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भं धिः, कर्मण्यधिकारणे
च (पां ३ । ३ । ६३ ।) इति किः प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
ओहसे, तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्हने, अत्ययेनात्मनेपदं ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्ट्यमाह स्तोत्रं राधानामिति । हे इन्द्र, राधानां धनाना-
म्यते धनानाम्यासक, गिर्वाहो गीर्भिरुह्यमान, वीर श्रेष्ठोपेत, यस्य
ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति । तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सूनृता प्रिय-
सत्वरूपास्तु । स्तोत्रं, कृञ् स्तुता, इत्यस्मात्, दाम्नीशसयुयजस्तु (पां ३ ।
२ । १८२ ।) इत्यादिना कृन्प्रत्ययः, पञ्चादर्थं आद्यच्, अथवा स्तोतु-
रिदमित्यर्थेऽण्, सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति परिभाषया वृद्धि-
र्न भवति । राधानाम्यते, राध साध संसिद्धौ, राधुवन्त्येभिरिति राधा-
नि धनानि, सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्ग-
वद्भावात् यद्यामन्वितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः, वह प्रापणे,
वह्निहाधाञ्भ्यश्चन्दसीति कारकपूर्वकस्यापि बहतेरसुन्प्रत्ययः, गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं चेत्युक्तत्वात्, खिदित्यनुदत्तेरुप-
धावृद्धिः, पूर्वपदस्य, वोरुपधाया दीर्घ इकः (पां ८ । २ । ७६ ।) इति
दीर्घाभावश्चान्दसः, षाठिकमामन्विताद्युदात्तं । विभूतिः, तादौ च
निति (पां ६ । २ । ५० ।) इत्यादिना गतेः प्रकृतिसवरत्वं ॥ ५ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥ २८ ॥

षष्ठीष्ट्यमाह ऊर्ध्वस्तिष्ठा न इति । हे शतक्रतो शतसङ्क्राककर्मोपेत,
अस्मिन् प्रसक्तो वाजे सङ्क्रामे नोऽस्माकमूतये रक्षाय ऊर्ध्व उन्नत उत्सु-
कस्तिष्ठ भव, तच्चाहश्च मिलित्वान्तेषु कार्यान्तरेषु सम्प्रवावहै सम्प्र-

१७१ योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमृतये ॥

१८१ आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः ।

वाजेभिरूप नो हवं ॥

निष्कारयामः । तिष्ठ, द्यघोऽतस्तिष्ठः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति संहितायां दीर्घः । उतये, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्त्तयच्च (पां ३ । ३ । ६७ ।) इति क्षिप्त उदात्तत्वं । अस्मिन्, ऊडिदम्पदाद्यप्यम् (पां ६ । १ । १७१) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीष्टचमाह योगे योग इति । योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्त्व-
मोपक्रमे, वाजे वाजे कर्मविघातिनि तस्मिंस्तस्मिन् सक्रामे, तवस्तर-
मतिशयेन बलिनमिन्द्रं, उतये रक्षार्थं, सखायः सखिवत् प्रिया वयं,
हवामहे आह्वयामः । योगे योगे, युजिर् येग्रे, हलश्च (पां ३ ।
३ । १२१ ।) इति घञ्, चजोः कुघिण्यतोः (पां ७ । ३ । ५२ ।) इति
कुत्वं, घजो जित्वादाद्युदात्तत्वं, नित्यवीप्सयोः (पां ८ । १ । ४ ।) इति
वीप्सायां द्विभावे संति आम्नेडितानुदात्तत्वं । तवस्तरं, तवसृशब्दात्,
अस्मायामेधास्त्रजो विनिः (पां ५ । १ । १२१ ।) इति विनि प्रत्ययः,
विन्मतेर्लुक् (पां ५ । ३ । ६५ ।) इति तस्य क्कान्दसे लुक् ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह आ घा गमदिति । यदि अवत् यद्ययमिन्द्रो नोऽ-
स्मदीयं हवमाङ्गानं शृणुयात्, तदानो खयमेव सहस्रिणीभिरूतिभि-
रुज्जभिः पालनैर्वाजैरनैश्च उप समीपे, आ घ अवश्यमागमदाग-
च्छेत् । घ, ऋचि तु नु घ (पां ६ । ३ । १३३ ।) इति संहितायां दीर्घः ।
गमत्, लिङर्थे णेट् (पां ३ । ४ । ७ ।) इति लिङर्थे णेट्, णोटोऽडाटौ
(पां ३ । ४ । ६४ ।) इत्यडागमः, इतश्च णोपः परस्मैपदेषु (पां ३ ।
४ । ६७ ।) इतीकारणोपः, यदा क्कान्दसे लुङि, युवादिद्युताद्युदितः
परस्मैपदेषु (पां ३ । १ । ५५ ।) इति ज्ञेरडादेशः, वज्रं क्कान्दस्यामा-
च्छोमेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यडभावः । अवत्, अ अवबे, पूर्व-
वक्ष्येच्छडागमः । वाजेभिः, वज्रं क्कान्दसीति भिस रेसादेशाभावः । हवं,
भावेऽनुपसर्गस्य (पां ३ । ३ । ७५ ।) इति ऋवतेरय्, सप्तसारश्च,
अयः पिस्वादनुदात्तत्वे धानुस्त्रेणाद्युदात्तत्वं ॥ ८ ॥

१ ६ १ अनु प्रत्तस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं १

यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥

१ १० १ तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत १

सखे वसो जरितृभ्यः ॥ २ ६ ॥

नवमीष्टममाह अनुप्रलस्येति । प्रलस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य
स्वरूपस्य सकाशात्, तुविप्रतिं बह्वन् यजमानान् प्रतिगन्तारं, नरं
पुरुषमिन्द्रं अनुज्जवे अनुक्रमेण कर्मस्वाङ्गयामि । यं ते त्वामिन्द्रं पिता
मदीयो जनकः, पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले ऊवे आहूतवान्, तमा-
ङ्गयामीति पूर्वचान्वयः । ओकसः, नव्विषयस्यागिसन्तस्येति फिट्छत्रे-
णाद्युदात्तत्वं । ऊवे, ऊञ् स्पृष्टायां शब्दे च, इटि बज्जं कन्दसीति
सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, गुणे प्राप्ते, क्लिङ्ति च (पां १।१।५।) इति
प्रतिषेधः, उवडादेशः, प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तत्वं, पादादित्वादनघातः ।
तुविप्रतिं, तुवीनां बह्वनां प्रति गन्तारं, अत्र प्रतिशब्दो भीमसेना-
भीम इति वत् प्रतिमन्तृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति, अतः,
प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः (पां १।४।६२।) इतिवत् सत्ववचनत्वेन
निपातत्वादनव्ययत्वेन, पुरयगुण (पां २।२।११।) इत्यादिना सखी-
समासनिषेधः । ऊवे, ऊञो णिटि, बज्जं कन्दसीति पूर्ववत् सम्प्रसा-
रणापरपूर्वत्वे, द्विवचनप्रकरणे, कन्दसि चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन
द्विवचनाभावः, यदृत्तामित्रं (पां ८।१।६६।) इति यदृत्तयोगा-
दनिघातः ॥ ६ ॥

दशमीष्टममाह तं त्वा वयमिति । हे विश्ववार, सर्वैर्वरणीय,
पुरुहूत बज्जभिः स्वस्वकर्मण्याहूत, सखे सखिवत्प्रिय, वसो निवा-
सहेतो, इन्द्र, तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां, जरितृभ्यः स्तोतृषामनुग्रहार्थं, वयं
आशास्महे प्रार्थयामहे । आशास्महे, आङपूर्वकशासु इच्छायां, अदि-
प्रभृतिभ्यः शपः (पां २।४।७२।) इति शपो लुक् । वसो, नामन्विते
समानाधिकारणे सामान्यवचनं (पां ८।१।७३।) इति पूर्वस्याविद्य-
मानवत्त्वप्रतिषेधात् पराङ्गवद्भावे सति, शेषनिघातेन वा आमन्वितनि-
घातेन वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः, जरतिः स्तुतिकर्मा, ङञश्चित्वा-
दन्तोदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनविंशो वर्गः ॥ २६ ॥

११११ अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्नां १

सखे वज्रिन्सखीनां ॥

११२१ तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु १

यथा त उश्मसीष्टये ॥

एकादशीमृचमाह अस्माकं शिप्रिणीनामिति । हे सोमपाः सोमस्य पातः, सखे सखिवत्प्रिय, वच्चिन् वच्चयुक्तेन्द्र, सखीनां सखिवत्प्रियाणां, सोमपाव्नां सोमस्य पाद्व्यामस्माकं, शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां, गवां समूहस्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः । शिप्रिणीनां, ऋन्नेभ्यो ङीप् (पां ४ । १ । ५ ।) इति ङीप्, तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः, आत्मन्वितस्य सति शिष्टत्वादामन्विताद्युदात्तत्वं । सोमपाव्नां, आतो मनिन् (पां ३ । २ । ७४ ।) इति वनिप्, अस्तेऽप्योऽनः (पां ६ । ४ । १३४ ।) इत्यनोऽकारलोपः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह तथा तदिति । हे सोमपाः सखे वच्चिन्, इष्टये ऽभिन्नधितार्थं, ते तवानुग्रहं, यथा येन प्रकारेण, उश्मसि वयं कामयामहे, त्वं तथा कुरु, त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु । छणु, छवि हिंसाकरणयोश्च, इदित्वानुम्, धिन्विह्ययोर च (पां ३ । १ । ८० ।) इत्यु-प्रत्ययस्तत्सन्निधौ वकारस्याकारः, अतो लोपः (पां ६ । ४ । ४८ ।) इति तस्य लोपः, स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः, उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ४ । १०६ ।) इति हेर्लुक् । उश्मसि, वश्च कान्तौ इदन्तौ मसिः, अदादित्वाच्चपो, लुक्, ग्रहि व्या (पां ६ । १ । १६ ।) इति सम्प्रसारणं, प्रत्ययस्वरः, यद्वृत्तयोगादनिघातः । इष्टये, इषु इच्छायां, क्तिनि छते, तितुत्रतथसिप्तसरकसेषु च (पां ७ । २ । ६ ।) इति इट्प्रतिषेधः, यदा यजतेः क्तिनि, वच्चिस्त्रियजादीनां (पां ६ । १ । १५ ।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, वच्चादिना सत्वे युत्वं, पूर्वस्मिन् पक्षे, मन्वेष्टयेष्वपचमनविद (पां ३ । ३ । ६६ ।) इति क्तिन् उदात्तत्वं, द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥ १२ ॥

११३१ रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः १

क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥

११४१ आघत्वावान्मनाप्सुः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः १

ऋणोरक्षं न चक्रेयाः ॥

अथोदशीर्षमाह रेवतीर्न इति । क्षुमन्तोऽन्नवन्तो वयं, याभि-
र्मोभिः सह मदेम हृष्येम, इन्द्रे सधमादे, अस्माभिः सह हर्षयुक्ते
सति, नोऽस्माकं, ता गावो, रेवतीः क्षीराव्यादिधनवत्यः, तुविवाजाः
प्रभूतबलाश्च, सन्तु । रेवतीः, रयिशब्दान्मतुपि, रयेर्मतो बज्जलमिति
वार्त्तिकेन सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, छन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मतुपो वत्वं, वाछन्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः, आ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन रेशब्दा-
दुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं । सधमादे, मद ढितियोगे, चौरा-
दिकः, सह मादयतीति सहमादः, पचाद्यच्, सधमादस्थयोश्छन्दसि
बज्जलं (पां ६ । ३ । ६६ ।) इति सहशब्दस्य सधादेशः, थायघ-
ञ्ज्ञाजवित्रकाणां (पां ६ । २ । १४४ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ।
तुविवाजाः, तु इति सौत्रो धातुः, अच हरित्यौणादिक इः प्रत्ययः,
सञ्ज्ञापूर्वकत्वादुयो न भवति, बज्जरीचौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ।
क्षुमन्तः, क्षु शब्दे, अस्मात् किपि, तुगभावश्छन्दसः, ऋक्षनुह्भ्यां
मनुप् (६ । १ । १०६ ।) इति मतुप उदात्तत्वं । मदेम, मदो हर्षे,
यथ्येन शप्, अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदा-
त्तत्वं, ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥ १३ ॥

अतुर्दशीर्षमाह आघत्वाविति । हे हृष्यो धार्ढ्ययुक्तेन, त्वावान्
त्वत्सदृशो देवताविशेषः त्वनाप्तः त्वदनुग्रहवशात् स्वयमेवाप्तः सन्,
इयानोऽस्माभिर्याज्यमानः, स्तोत्रभ्यः स्तोत्राभ्यामनुग्रहाय, तदभीष्टमर्थं,
घ अवश्यं, आच्छेदोः, आनीय प्रक्षिपतु, तत्र दृष्टान्तः, चक्षोः रथस्य,
चक्षोरक्षं न, यथा अक्षं प्रक्षिपति तद्वत् । त्वावान्, वतुप्प्रकरणे,
युष्मदस्मदभ्यां छन्दसि सादृश्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन वतुप्,
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च (पां ७ । २ । ६८ ।) इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः,
आ सर्वनामः (पां ६ । ३ । ६१ ।) इति दकारस्यात्वं, वतुपः पित्त्वा-

११५१ आ यद्बुवः शतक्रतवा कामं जरितृणां ।

ऋणो रक्षं न शचीभिः ॥ ३० ॥

११६१ शश्वदिन्द्रः पोपुथद्विर्जगाय नानदद्भिः शाश्व-
सद्भिर्धनानि । स नो हिरण्यरथं दंसनावान्तस
नः सनिता सनये सनो ऽदात् ॥

दग्दात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्वना, मन्वेव्याद्यादेरात्मनः
(पां ६ । ४ । १४१ ।) इत्याकारलोपः । छृणो, जिष्ठया प्रागल्भ्ये,
असिष्टधिष्ठिचित्तिपेः कृः (पां ३ । २ । १४० ।) इति कृःप्रत्ययः, आ-
म्लिताद्युदात्तत्वं । इयानः, ईङ्, गतौ, कृन्दसि लिट्, तस्य, लिटः कानज्वा
(पां ३ । २ । १०६ ।) इति कानजादेशः, अचिन्नुधातु (पां ६ । ४ ।
७७ ।) इत्यादिना इयडादेशः, दिर्वचनप्रकरणे, कृन्दसि वेति वक्तव्य-
मिति वचनादभ्यासो न क्रियते, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तो-
दात्तत्वं । ऋणोः, ऋण गतौ खडि व्यत्ययेन तिपः सिपि, इतश्च (पां
२ । ४ । १०० ।) इति इकारलोपः, तनादिक्वञ्भ्य उः (पां ३ । १ ।
७६ ।) इत्युः प्रत्ययः, सार्वधातुक्रोशः, बङ्गलं कृन्दस्यमाञ्छोमेऽपि (पां
६ । ४ । ७५ ।) इत्यडागमाभावः, विकरणस्वरैरान्तोदात्तत्वं । अर्क्षं,
अर्क्षस्यादेवनस्येति फिट्स्त्रज्याद्युदात्तत्वं । चक्त्रोः, अकारस्येकारश्चा-
न्दसः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीन्तचमाह आ यद्बुव इति । हे शतक्रतो इन्द्र, यत् बुवो धनं
कामितार्थरूपं, आस्तोढभिर्राप्तव्यमस्ति, तं कामं जरितृणां स्तोत्रा-
मनुयद्वाय आच्छ्रयोः, आनीय प्रक्षिपसि, तत्र दृष्टान्तः शचीभिः
कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैः अर्क्षं न, यथा अर्क्षं प्रक्षिपन्ति
तद्वत् । शचीभिः, शचीशब्दः शारङ्गरवादिर्जीनन्त आद्युदात्तः ॥ १५ ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥ १० ॥

षोडशीन्तचमाह शश्वदिन्द्र इति । तुष्टेनेष्टेण दत्तं हिरण्यरथं
अनयार्घा प्रतिजयाह, तथाच ब्राह्मणं, तस्मादिन्द्रः क्षुयमानः प्रीतो
मनसा हिरण्यरथं ददौ तमेतयार्घा प्रसीयाय शश्वदिन्द्र इतीति ।
इन्द्रः शश्वत् सर्वदा धनानि वैरिसम्बन्धीनि जिगाय जितवान्,

११७१ आश्विनावश्चावत्येषा यातं शवीरया १

गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥

अश्वैरिति शेषः । कीदृशैस्तैरश्वैः, पोप्रुथद्भिः, घासभक्षणां नन्तरभा-
विनमोक्षशब्दं कुर्वद्भिः । नानदद्भिः, नानदमास्यगतं ऋषाशब्दं कुर्वद्भिः ।
शाश्वसद्भिः, पुनः पुनर्भक्षं वा श्वसद्भिः । दंसनावान् कर्मवान्
सनिता दाता स इन्द्रो, नोऽस्माकं सनये सम्भजनार्थं, हिरण्यरथं सुव-
र्यनिर्मितं रथमदात् दत्तवान्, सनः सनः सन इति त्रिरुक्तिराद-
रार्थं । पोप्रुथद्भिः, प्रोथु पर्याप्तौ, अस्माद्यङ्गुकि, अभ्यासहृत्तादिशेषौ,
ऋषः (पां ७।४।५६।) इति ऋषत्वे कृते, गुणो यङ्गुकोः (पां
७।४।८२।) इति गुणः, धातोरुपधाया उत्वं क्कान्दसं, अस्माद्यङ्गु-
गन्ताच्छतरि, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।८६।) इत्याद्युदात्तत्वं ।
जिगाय, जि जये, लिटो, शलि, वृद्धिः, द्विर्वचनेऽपि (पां १।१।५६।)
इति स्थानिवद्भावाज्जि, इत्यस्य द्विर्वचनं, सन्निटोर्जैः (पां ७।१।५७।)
इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । नानदद्भिः, शद अव्यक्तशब्दे, पूर्ववद्यङ्गुकि,
दीर्घोऽङ्गितः (पां ७।४।८३।) इति अभ्यासस्य दीर्घः, पूर्वपदाद्युदा-
त्तत्वं । शाश्वसद्भिः, श्वस प्राणने, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं,
समासस्य (पां ६।१।२२३।) इत्यन्तोदात्तत्वं । अदात्, गातिस्था
(पां १।४।७७।) इति सिचो लुक् । दंसनावान्, अघो दंसो वेष
इति कर्मनामसु पठितो दंसशब्दः, दंस श्व दंसना, तदस्यास्तीति
मतुप्, दस्यतेऽनेनेति दंसना ॥ १६ ॥

प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ गायत्रे कृन्दासे आश्विनावश्चावत्येति-
लक्षः, अथाश्विन इति खण्डे अश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्चावत्येति
सूत्रितं, तस्मिंस्तुचे प्रथमां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह आश्विनावश्चा-
वत्येति । इन्द्रेण प्रेरितः युनःशेषोऽश्विनौ तुष्टाव, तथाच ब्राह्मणं,
तमिन्द्र उवाचाश्विनौ वै देवानाम्भिषजौ तौ वृंस्तुहि, अथ त्वात्सु ह्या-
मीति स तुष्टाव सौ उत्तरेण लक्षणेनेति । अश्वावत्वा बह्वभिरश्वैर्युक्तौ
हे अश्विनौ, शवीरया प्रेर्यमाणया इषा अग्नेन सह आयातं, अस्मिन्
कर्मण्यागच्छतं, हे दक्षा अश्विनौ, युवयोः प्रसादात्, गोमत् बह्वभि-
र्गोभिर्युक्तं, हिरण्यवद्भङ्गना हिरण्येन युक्तमसदीयं गृहं अस्त्विति शेषः ।
अश्वावत्वा, मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्यमतौ (पां ६।३।१३१।)

११६१ समानयोजनो हि वां रथो दत्तावमर्त्यः।

समुद्रे अश्विनेयते ॥

११६१ न्यङ्ग्यस्य मूर्द्धनि चक्रं रथस्य येमथुः।

परि द्यामन्यदीयते ॥

१२०१ कस्त उषः कथप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये।

कं नक्षसे विभावरि ॥

इति दीर्घत्वं । इवा, सावेकाचल्लुतीयादिर्विभक्तिः (पां ६।१।१६८।)

इति दतीयाया उदात्तत्वं । यातं, या प्रापणे, जोटि तसत्तं, अदादित्वा-
च्छ्रयो जुक् । शवीरया, शु गतौ, लभ्यपुनक्तिपटिश्रौटिभ्य ईरन्नित्रौणादिक
ईरन्प्रत्ययो बज्रवचनादस्मादापि भवति, निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १७ ॥

अष्टादशीमृचमाह समानयोजन इति । हे दत्तावमर्त्यो, वां युवयोः
सम्बन्धो रथः समानयोजनो युवयोर्द्वयोरेकरथाकृत्वाद्बुभयार्थं सङ्घ-
देव युज्यते, युक्तः सरथः, अमर्त्यो विनाशरहितः, अप्रतिहतगतिरि-
त्यर्थः, अत एव हे अश्विनौ, हि यस्मात् समुद्रवन्त्यस्मात् समुद्रेऽन्त-
रीक्षे ईयते गच्छति । अन्तरिक्षनामसु पठितं समुद्रशब्दं यास्मा एव
व्याचक्षौ, समुद्रः यस्मात् समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः
सम्भोदन्तेऽस्मिन् भूतानि समुद्रको भवति समुद्रतीति । समावयोजनः,
बज्रवीर्यो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते, ईकृतौ, अदुपदेशास्तसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे, श्वनो निच्वादाद्युदात्तत्वं, हि च (पां ८।१।२४।)
इति तिघातप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह न्यङ्ग्यस्येति । हे अश्विनौ, युवां, अङ्ग्यस्य
हन्तुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य, मूर्द्धनि उपरि, रथस्य चक्रं
भवदीयरथसम्बन्धि एकं चक्रं, नियेमथुर्नियमितवन्तौ, अङ्ग्यचक्रं
परि द्यां द्युलोकस्य परितः ईयते गच्छति । अङ्ग्यस्य, अहवनमग्नं,
घग्घ्ये कविधानं, स्यान्नापाव्यधिहनिद्युध्यर्मित्वौणादिकसूत्रेण हन्तौ
कप्रत्ययः, अग्नमर्हत्यङ्ग्यः, कन्दसि च (पां ६।१।६७।) इति यङ्प्रत्ययः,
प्रत्ययस्वरैरान्तीदात्तत्वं । येमथुः, यमु उपरमं, किति जिटि, अत एकहृक्-
मध्येऽनादेशादेर्जिति, (पां ६।४।१२०।) इत्येत्वाभ्यासकोपौ ॥ १९ ॥

प्रासरज्जुवाके आश्विनमृचो उवसे क्रतौ माघके कन्दसि कस्त उषः

१२११ वयं हि ते अमन्मत्यान्नादापराक्तात् १

अग्ने न चित्रे अरुषि ॥

इति ढचः, अथोषयेति खण्डे कस्त उष इति तिस्र इति सूत्रितं, तस्मिंस्तु चे
प्रथमां सूक्ते विंशीत्यमाह कस्त उष इति । अन्विभ्यां प्रेरितः शुनः श्रेष
उषसं तुष्टाव, तथाच ब्राह्मणं, तमन्विनावूचतुषसं नु स्तुक्षय त्वात्सु-
क्ष्याव इति, स उषसं तुष्टावात उत्तरेण ढचेनैतस्य हस्मव्यर्थुक्तायां
विपाशो ममुचे कनीय ऐत्साकस्यादरं भवत्युत्तरस्यामेवर्थुक्तायां
विपाशो ममुचे गद ऐत्साक आसेति ॥ हे कधप्रिये स्तुतिप्रिये, अमर्त्ये
मरत्यर्हते, उष एतच्छब्दाभिधेये, उषः कालाभिमानीनि देवते, भुजे
तव भोगाय, मर्त्या मनुष्यः को विद्यते, हे विभावरि विशेषप्रभायुक्ते
उभो देवि, कं पुरुषं नक्षसे प्राप्नोषि, तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि
मनुष्यः समर्थः, अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि,
ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः । ते, ते मयावेकवचनस्य (पां ८ । १ । २२ ।)
इति यष्ठाच्छब्दस्य ते आदेशः, सर्वानुदात्तः । कधप्रिये, कध वाक्यप्रबन्धे,
चुरादिदन्तः, शौ, अतोऽलोपस्य स्थानिवद्भावादुपधादृद्धभावः, चिन्ति
पूजिकथिकुम्बिचर्चय (पां १ । ३ । १०५ ।) इत्यद्वयप्रत्ययः, शेरनिटि
(पां १ । ४ । ५१ ।) इति शिञोपः, ततष्टाप्, षष्ठीसमासे, श्यापोः
सञ्ज्ञाद्वन्द्वसोर्बहुलं (पां १ । ३ । ६३ ।) इति ऋस्तलं, यकारस्य
धकारश्चान्दसः, आमन्विताद्युदात्तत्वं । भुजे, भुज पालनाभ्यवहा-
रणोः, सम्पदादिनक्षयः क्षिप्, सावेकाचः (पां १ । १ । १६८ ।)
इति विभक्त्युदात्तत्वं । मर्त्यः, अस्मिहसि ऋग्वमिदमित्थं पूर्व-
भ्यस्तन्निर्गत्यादिकस्तनप्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तः, । नक्षसे, नक्षतस्तु
अङ्गुगता । विभावरि, भा दीप्तौ, विपूर्वादस्मात्, आतोमनिन्
क्वनिष्पत्तिपञ्च (पां १ । २ । ७४ ।) इति वनिप्, वनोरच (पां १ ।
१ । ७ ।) इति डीप्, तत्सन्निधौगेन नकारस्य रेफादेशः, अन्वार्धन-
द्योर्ऋः (पां ७ । ३ । १०७ ।) इति ऋस्त्वः ॥ २० ॥

एकविंशीत्यमाह वयं हि ते इति । अन्वे व्यापनशीले, चित्रे चाय-
नशीले, अरुषि आरुचमाने, उषः कालाभिमानीनि देवते, ते तव
स्वरूपं आन्तात् समीपपर्यन्तं, आपराक्तात् दूरपर्यन्तं, वयं मनुष्या
नामन्महि न बोद्धुं समर्थाः, हिशब्दः प्रसिद्धौ, देवतामहिहः पारा-

१२२१ त्वं त्येभिरागहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः ।

अस्मे रयिं निधारय ॥ ३१ ॥

एकत्रिंशच्छतं ।

१११ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानाम-
भवः शिवः सखा १ तव व्रते कवयो विघ्ननाप-
सोऽजायन् मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥

वारयोरञ्जानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः । अमन्महि, मन चाने, बज्जं
हृन्दसीति बज्जवचनाच्छानो लुक्, लुङ्लङ्लङ्लङ्लुदात्तः (पा० ।
४ । ७१ ।) इत्यङागम उदात्तः, हिच (पां ८ । १ । १४ ।) इति
निघातप्रतिषेधः । अन्वे, अशू व्यत्तौ, अग्निप्रसिद्धिर्लुटिक्लिष्टिर्बिभ्रिभ्यः,
क्लिष्टिर्बिभ्रिभ्यः कन्प्रत्ययः, आमन्विताद्युदात्तत्वं ॥ २१ ॥

द्वाविंशीष्टमन्महि त्वं त्येभिरिति । हे दिवो दुहितः युदेवतायाः
पुत्रि उषो देवि, त्येभिर्वाजेभिस्तैरग्नेः सह, त्वमागहि अत्रागच्छ, अस्मे
अस्मासु, रयिन्यनं, निधारय नितरां स्थापय । त्येभिः, बज्जं हृन्दसीति
त्वद्दृष्ट्वाङ्गिरस एसादेशाभावः । गहि, असकृदुक्तं । दुहितर्दिवः,
परस्यापि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्वत्वात्, सुवा-
मन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २ । १ । २ ।) इति पराङ्गवद्भावेन वशा-
मन्वितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं, यद्वा कार्यकारणं सञ्ज्ञापरिभा-
षमिति न्यायेन, सुवामन्वित इत्यस्य, आमन्वितस्य च (पां ८ । १ । १६ ।)
इत्याद्युक्तिर्नैकवाक्यत्वे सति, परत्वात् पराङ्गवद्भावे सति
सर्वानुदात्तत्वं, कृतस्वरयोः वशामन्वितयोः पश्चात्, व्यत्ययो बज्जं (पां
३ । १ । ८५ ।) इति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे, सुपांसुलुक् पूर्वसबन्धात्
(पां ७ । १ । ३६ ।) इति सप्तम्याः श्रे आदेशः ॥ २२ ॥ इत्येकत्रिंशो
वर्मः ॥ ३१ ॥ इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
प्रथमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्चसुक्ताणि, तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सुक्ता-
ष्टादशर्चं, आङ्गिरसो हिरण्यसूपऋषिः, अष्टमी वोढस्यष्टादश-

१२१ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां
परिभूषसि व्रतं । विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरा
दिमाता शयुः कतिधाचिदायवे ॥

स्त्रियुग्मः, श्रियुक्स्त्रियुवन्तपरिभाषया जगत्तः, अग्निर्देवता, तथा-
चागुक्कमशिका, त्वमग्ने ह्यना हिरण्यलप आग्नेयं त्रियुवन्त्यायमीषो-
दृश्या चेति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आग्निगणस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम
इति सूक्तं, अथैतत्पारात्रेरिति खण्डे त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषि-
र्नृषित्सहोजा अमृतो नितुन्दत इति सूचितं । अभिषवषडहस्य तृती-
येऽहनि आग्निमावृते शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्य निविज्जानीयं,
तथाच तृतीयस्य अर्थमेति खण्डे सूचितं, त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा इत्या-
ग्निमावृतमिति । वाजपेयेऽप्याग्निमावृत एतत् सूक्तं जातवेदस्य
निविज्जानं तृतीयेनाभिषविकेनेतां, तृतीयस्य सवनमित्यतिदिष्टत्वात्,
अस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टममाह त्वमग्ने इति, हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः,
अङ्गिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात्तादृशोऽङ्गिरसोऽभिषविक इति नामक ऋषिर-
भवः, तथाच ब्राह्मणं, येऽङ्गिरा आसन्तेऽङ्गिरसोऽभवन्ति । तथाच
स्वयन्देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखा अभवः । तव
व्रते त्वदीये कर्मणि, कवयो मेधाविनः, विद्वानपसो ज्ञानेन व्याप्तवाना
ज्ञातकर्माणो वा, भाजदृष्टयो दीप्यमानायुधाः, मरुतो मरुत्सङ्गका
देवा अजायन्त । विद्वानपसः, विद ज्ञाने, विद्वो वेदनं, बह्वयश्चक्षु-
दौष्टादिको मक्प्रत्ययः, तदस्यास्तीति यादादिक्षयो नः, प्रत्ययस्त्र-
येणास्तोदास्तत्वं, विद्वानान्यपांसि येषाम्ने विद्वानपसः, पूर्वपदस्य, अन्ये-
षामपि दृश्यते (पां ६ । १ । ११७ ।) इति दृष्टियश्चादवग्रहसमये-
ऽपि दीर्घत्वं । अजायन्त, जनी प्रादुर्भावे, तस्य शनि, ज्ञानोर्जा
(पां ७ । १ । ७६ ।) इति आदेशः । भाजदृष्टयः, भाज् दीप्तौ, अत्य-
येन शब्दः, तस्य जसार्वाधुक्तानुदास्तत्वे धातुखरः, ऋष गतावित्यस्मात्,
क्लिच्क्ताप् सञ्ज्ञायां (पां १ । १ । १७४ ।) इति क्लिजन्त ऋषिबुद्ध-
स्ततो बह्व्रीशो पूर्वपदप्रकृतिसङ्गः ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टममाह त्वमग्ने इति । हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः अङ्गिर-
स्तमः अतिशयेनाङ्गिरा भूत्वा, कविर्मेधावी सन् देवानामन्येषां व्रतं

१३१ त्वमग्रे प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया
विवस्वते १ आरेजेतां रोदसी हेतवूर्येऽसघ्नेर्भा-
रमयजो महो वसो ॥

कर्म परिभूषसि परितः सर्वतोऽलङ्कारोऽपि । कीदृशस्त्वं, विश्वस्मै भुव-
नाय समस्तलोकानामनुग्रहार्थं, विभूर्बहुविध आहवनीयाद्यनेक-
पधारीत्यर्थः, मेधिरौ मेधावान्, दिमाता दधोररण्यास्तृणः, यद्वा
द्वयोर्लोकयोर्निर्माता, आयवे मनुष्यार्थं, कतिधाचित् कतिभिः प्रकारैः,
सर्वत्र शयुः शयानः, तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इत्यन्त
इति न केनापि ज्ञायन्त इत्यर्थः । भूषसि, भूष अलङ्कारे, भौवादिकः ।
विभुः, विप्रसम्भोजसञ्ज्ञायां (पां ३ । २ । १८० ।) इति विपूर्वाङ्ग-
वतेर्ङुःप्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय, भूस्त्वधूमस्त्रिभ्य-
श्चन्दसीत्यौणादिकः क्युन्प्रत्ययः, युवोरनाकौ (पां ७ । १ । १ ।) इति
योरनादेशे नित्स्वरौणाद्युदात्तत्वं । मेधिरः, मेधृ सङ्गमे च, अस्माद्वाङ्-
लक इरन्प्रत्ययः, नित्स्वरः । दिमाता, दौ मातरौ यस्यासौ दिमाता,
नद्यतश्च (पां ५ । ४ । १५३ ।) इति कप्प्रत्ययो न भवति, मादृ मादृ-
कार्यैर्भेदेनोपादानान्नद्यतश्चेति कवपि विभाष्यत इति, तस्य मादृ-
शब्दविषये पात्तिकलोक्तेः, त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वं, यद्वा
द्वयोर्माता दिमाता, समासस्य (पां ६ । १ । २२३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं ।
शयुः, श्रीङ् खग्रे, भृष्टश्रीत्यादिनौणादिक उःप्रत्ययः । कतिधा, डत्व-
न्तस्य किम्शब्दस्य, बहुगणवतुडतिसङ्ख्या (पां १ । १ । २३ ।) इति
सङ्ख्यासञ्ज्ञायां, संख्यायाविधार्थं धा (पां ५ । ३ । ४२ ।) इति धा-
प्रत्ययः । आयवे, चन्दसीण इत्यौणादिक उण्वप्रत्ययः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह त्वमग्रे प्रथम इति । हे अग्रे, त्वं मातरिश्वनः
प्रथमो मुख्या भूत्वा वर्त्तसे, अभिर्वायुरादित्य इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र
मुख्यत्वावगमात्, तादृशस्त्वं, सुक्रतूया शोभनकर्मच्यया, विवस्वते
परिचरते यजमानाय, आविर्भव प्रकटो भव, तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा
रोदसी द्यावापृथिव्यौ आरेजेतां आकम्पेतां । भ्यसते रेजत इति भय-
वेपनयोरिति यावत् । हेतवूर्ये हेतववरणयुक्ते कर्मणि भारं भरयं
असन्नः ऊढवानसि, हे वसो निवासहेतो वस्ते, महः पूज्यान्देवाव-

यजः इष्टवानसि । मातरिन्धनः, निर्माद्यहेतुत्वाभावात्तद्विद्, तच्च
 अस्मिन् प्राणित्येति मातरिन्धना वायुः, अन्नक्षत्रित्वाद्वा मातरिन्धन
 शब्दः शौणादिककन्प्रत्ययान्तो निपातितः । सुक्रतूया, सुक्रतुमात्मन
 इच्छति, सुप् आत्मनः क्यच् (पां ३।२।८।) इति क्यच्, अकृत्सा-
 र्वधातुकयोर्दीर्घः (पां ७।४।२५।) इति दीर्घः, क्यजन्तस्य धातु-
 सञ्ज्ञायां, अप्रत्ययात् (पां ३।३।१०२।) इति अकारः प्रत्ययः,
 ततश्चाप्, सुपां सुलुक् (पां ७।१।३६।) इति द्वितीयैकवचनस्य
 ङादेशः, टिक्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरणेण तस्योदात्तत्वं, संहितायां अन्ये-
 वामपि दृश्यते (पां ६।३।१३७।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विव-
 ख्यते, विवासतिः परिचरयकर्मणा, अस्मात् सम्पदादिलक्षणः क्तिप्,
 व्यत्ययेनोपधाङ्गत्वं, तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप् (पां ५।२।६४।)
 इति मनुप्, मादुपधायाश्च (पां ८।२।६।) इति मनुपो वत्त्वं,
 तसौमत्वर्थं (पां १।४।१६।) इति भवेन पदत्वाभावात् इत्वाभावः,
 मनुपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं, धातुस्वरः शिष्यते । रोदसी, वा ह्वन्दसि
 (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । होढवूर्ये, होत्रा त्रियत
 इति होढवूर्ये यज्ञः, वृज् वरणे, वज्रलग्नहृणादीणादिकः कप्,
 उदोष्पपूर्वस्य (पां ७।१।१०२।) इत्युत्वं, हलि च (पां ८।२।
 ७७।) इति दीर्घः, यद्वा वृज् वरण इत्यस्मात्, एति स्तु शास्त्रद्वयजुषः
 कप् (पां ३।१।१०६।) इति क्यप्प्रत्ययः । अनित्यमागमशासन-
 मिति तुमभावः । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः (पां ७।४।२५।) इति
 दीर्घः । अथवा पूर्ववदुत्तरीर्घः । प्रत्ययस्य पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातु-
 स्वरः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असन्नः, सघ-
 हिंसायां, अच तु वह्नार्थः, खादिभ्यः श्रुः (पां ३।१।७३।) इति
 श्रुप्रत्ययः । पादादित्वादिनिघातः, अयजः, भारमित्यस्य पूर्वपदस्य
 वाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षया अस्य निघातो न भवति, समानवाक्ये
 निघातयुक्तादस्मदादेशो वक्तव्य इति वचनात् । महः, मह पूजार्थां,
 क्तिप् च (पां ३।२।७६।) इति क्तिप्, सुपां सुपो भवन्तीति
 वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन शसो ङसादेशः, सावेकाचस्तृतीयादिः (पां ६।
 १।१६८।) इत्यादिना तस्योदात्तत्वं । यद्वा शसि महश्चक्षुष्यस्य
 अश्चक्षुष्यलोपश्चान्दसः, वृहन्महतो यपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन शस्य
 उदात्तत्वं ॥ ३ ॥